

Universiteit
Leiden
The Netherlands

G.B. Salm en A. Salm GBzn en de ontwikkeling van de bouwpraktijk in Nederland tussen 1848 en 1915

Kuijp, R.V. van der

Citation

Kuijp, R. V. van der. (2021, March 25). *G.B. Salm en A. Salm GBzn en de ontwikkeling van de bouwpraktijk in Nederland tussen 1848 en 1915*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3147355>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3147355>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/3147355> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Kuijp, R.V. van der

Title: G.B. Salm en A. Salm GBzn en de ontwikkeling van de bouwpraktijk in Nederland tussen 1848 en 1915

Issue date: 2021-03-25

Hoofdstuk 2: G.B. Salm (1831-1897)

2.1. Inleiding

Afkomstig uit een bemiddelde Amsterdamse familie wordt G.B. Salm (1831-1897) gestimuleerd om een creatief beroep te kiezen. Na een beperkte opleiding groeit hij als autodidact uit tot een succesvol architect. Bij zijn overlijden leeft hij dan ook in welstand en laat hij een aanzienlijk vermogen na. In dit hoofdstuk wordt zijn opleiding besproken en geplaatst in het breder kader van de opleiding van architecten in de negentiende eeuw in Nederland. Duidelijk komen later de frustraties van Salm naar voren over de tekortkomingen in zijn eigen opleiding en zijn vaste voornemen om het voor zijn zoon beter te doen. Op de golven van de economische expansie in de tweede helft van de negentiende eeuw weet Salm vervolgens een eigen praktijk op te bouwen die wordt gekenmerkt door diversiteit. De groei van de industrie vraagt om de bouw van fabrieken, kantoren en magazijnen. De groeiende bevolking vraagt om woningen, scholen, kerken en synagogen. Salm kan de markt hiervan voorzien.

Vader Salm kreeg niet alleen bouwopdrachten vanuit zijn netwerk binnen de Doopsgezinde Gemeente maar ook vanuit zijn netwerk in de Plantage, waar hij een eigen woonhuis bouwde. Zijn vriendschap met de oprichter en latere directeur van Artis, G.F. Westerman (1807-1890), legde hem geen windeieren. Hij werd door Westerman zo'n dertig jaar de vaste architect van Artis en kreeg via dezelfde Westerman en een buurman ook de kans om te ontwerpen voor de Amsterdamsche Omnibus Maatschappij (AOM). Aan de hand van een overgeleverde, intensieve briefwisseling uit de periode 1877-1878, wanneer zoon Bram in Zwolle en Parijs studeerde, wordt de praktijk van Salm besproken en diverse opdrachten waar hij bij betrokken is. Het beeld dat naar voren komt, is van een hardwerkende architect, die alle klussen aanpakte, constant oververmoeid was en verlichting hoopt te vinden in een zoon die hem kon gaan assisteren. Daarbij komen ook de financiën van de dagelijkse praktijk aan bod. Vervolgens wordt aandacht geschonken aan zijn lidmaatschap en activiteiten voor de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst (MBB) en Genootschap Architectura et Amicitia. Ook zijn lidmaatschap van de Gezondheidscommissie wordt kort besproken. Tenslotte volgt een overzicht van de publieke blijken van waardering die Salm voor zijn werk heeft mogen ontvangen.

2.2. G.B. Salm (1831-1897)

Gerlof Bartholomeus (voor intimi: Bart) Salm (zie afb. 1) werd op 5 oktober 1831 geboren in Amsterdam als zoon van Abraham Salm Jzn. (1793-1858) en zijn tweede vrouw Maria Rekker (1805-1841).⁴⁸ Bart Salm stamde uit een bemiddelde Amsterdamse familie, groot geworden in de assurantiën.⁴⁹ De vader van Bart werkte echter als stoffenhandelaar. Hij bouwde samen met zijn broer de door hun vader aangekochte winkel uit tot een goedlopend familiebedrijf.⁵⁰ In zijn vrije tijd was Abraham Salm betrokken bij de Amsterdamse schutterij.⁵¹ Ook Abraham was, evenals zijn vader Jacob, jarenlang diaken van de Doopsgezinde Gemeente en onder meer regent van het Rozenhofje.⁵² Door het overlijden van zijn vader Jacob in 1839 werd Abraham een welgesteld man. Hij kon daardoor steeds meer tijd en geld besteden aan de beeldende kunst, zijn grote hobby. Hij bouwde een grote collectie tekeningen op van contemporaine kunstenaars uit Nederland, België en Frankrijk. Hij ondersteunde jong talent en onderhield contacten met andere verzamelaars. Uit erkenning werd hij in 1850 gekozen tot lid van de Koninklijke Academie van Beeldende kunsten in Amsterdam.⁵³ Dit betrof geen bestuurlijke of artistieke functie: leden vormden de achterban van het bestuur. Wel kon men de jaarlijkse prijsuitreiking bijwonen en was er mogelijk enige invloed achter de schermen.⁵⁴ Het was dit artistieke milieu dat Bart Salm stimuleerde een creatief beroep te kiezen.⁵⁵

Tijdens zijn jeugd woonde Bart in het ouderlijk huis op de Herengracht (thans nr. 19) ter hoogte van de Brouwersgracht en Roomolensteeg.⁵⁶ Op 3 maart 1856 trouwde hij met zijn

48 Middelkoop 1997a, p. 15.

49 Voor een uitgebreide achtergrond van de familie Salm zie: M. Hell en E. Los, *Geboortegrond. Vier eeuwen familie Salm*, Hilversum 2012.

50 De winkel 'Het Vriessche Schaap' is gevestigd in de Warmoesstraat (thans) 74: Hell en Los 2012, pp. 39-40, p. 51 en p. 72.

51 Via de rang van tweede en eerste luitenant wordt hij uiteindelijk kapitein: Hell en Los 2012, p. 51.

52 Dankzij legaten en donaties zit het Rozenhofje goed bij kas. Besturen kost slechts een dag per maand: Hell en Los 2012, p. 52.

53 Hell en Los, pp. 51-53.

54 Reynaerts 2001, pp. 58-59.

55 Hell en Los 2012, p. 57.

56 Volgens testament G.B. Salm d.d. 2 december 1850, verleden voor P. Lijndrajer junior, destijds notaris te Amsterdam, Bart is dan nog zonder beroep en wonende te Heerengracht bij de Brouwersgracht bij zijn vader: zie Den Haag, Centraal Bureau voor Genealogie (CBG), archief 303, Archief Vereniging Familie Salm, 391. Tegenwoordig is dat Herengracht 19: zie Middelkoop 1997a, p. 15. Opgemerkt wordt dat door een her-nummering door Archief Vereniging Familie Salm eind jaren negentig de inventarisnummers in voornoemd artikel niet meer kloppen. Later woont hij met zijn ouders aan de Singel 82 (thans 90). Aan de Singel staat hij ingeschreven als architect-leerling (periode 1851-1853): zie https://archieff.amsterdam/indexen/bevolkingsregisters_1851-1853/zoek/query.nl.pl?i1=1&v1=G&a1=Salm&x=17&z=-b#BRA05645000204 (geraadpleegd 19 december 2017).

nicht Bregtje Maria Salm (1833-1862). Hij was 33 jaar oud, zij 24 jaar.⁵⁷ Zij was de dochter van zijn oom, assurantiemakelaar Hendrik Salm Jzn. (1796-1862), de broer van zijn vader en Margaretha Stevens (1801-1873). Hendrik Salm had de assurantiefirma van zijn vader Jakob overgenomen. Het maakte hem financieel geslaagd en stelde hem onder meer in staat om de houten Villa Heuvelhoeve te kopen, gebouwd in 1834 aan de 's-Gravenlandseweg in Hilversum.⁵⁸ De villa was in de zomermaanden van mei tot augustus de zomerresidentie van de familie Salm.⁵⁹ Heuvelhoeve was een favoriete plek voor Bregtje, waar ze schreef en niet onverdienstelijk tekende.⁶⁰

Bart en Bregtje trouwden onder huwelijkse voorwaarden: Bregtje kreeg namelijk bij het huwelijk een behoorlijk kapitaal mee.⁶¹ De huwelijksreis ging naar enkele Duitse vorstendommen en België in 1856-1857.⁶² Bart en Bregtje kregen twee zonen: Abraham (1857-1915) en Hendrik (1859-1862).⁶³ Zij woonden vanaf 1856 op de Herengracht (thans nr. 19).⁶⁴

Na de terugkeer van zijn huwelijksreis vestigde Bart Salm zich als zelfstandig architect. Een van zijn eerste opdrachten kwam via zijn vader. Hij mocht aan de slag voor het Rozenhofje.⁶⁵ Het feit dat zijn vader hiervan regent was, zal zeker hebben meegespeeld. Daarnaast was Bart Salm ook als docent verbonden aan de Maatschappij voor den Werkenden Stand. Deze organisatie beijverde zich onder meer voor degelijk technisch onderwijs.⁶⁶

---

57 Den Haag, Centraal Bureau voor Genealogie (CBG), archief 303, Archief Vereniging Familie Salm, 384. Voor afbeeldingen G.B. Salm zie SAA, archief 1315, 101. Voor afbeeldingen B.M. Salm zie SAA, archief 1315, 99 en 163.

58 Hell en Los 2012, pp. 44-45 en Van der Schuyt en De Ronde 2005, p. 258.

59 Westermann en Van der Velden 1985, pp. 4-8. Voor een algemene achtergrond zie Montijn 1998, p. 118. Ook oom Hendrik Salm (1796-1862) en zijn gezin wonen op enig moment op Herengracht 19 te Amsterdam.

60 Hell en Los 2012, p. 45: waarin opgenomen een tekening.

61 Huwelijkse voorwaarden (inhoudende uitsluiting gemeenschap van goederen) tussen G.B. Salm en B.M. Salm, getekend 1 juli 1856 getekend voor mr. P. Lijndrajer, destijds notaris te Amsterdam. B.M. Salm is volgens de lijst van aanbrengrsten de partij in goeden doen (maar G.B. Salm draagt het risico als ondernemer). G.B. Salm woont bij het opmaken van de huwelijkse voorwaarden dan nog op de Heerengracht bij de Brouwersgracht: zie Den Haag, Centraal Bureau voor Genealogie (CBG), archief 303, Archief Vereniging Familie Salm, 373.

62 Voor een verslag van die reis zie CBG, archief 303, 372.

63 Voor zoon Hendrik zie SAA, archief 1315, 8A-8C.

64 Op 10 oktober 1862 woont hij op de 'Heerengracht bij de Roomolensteeg', volgens de opgemaakte boedelbeschrijving bij het overlijden van zijn vrouw B.M. Salm, verleden op 10 oktober 1862 voor P. Lijndrajer, destijds notaris te Amsterdam: zie CBG, archief 303, 376. Thans Herengracht 19 en in gebruik als hotel (2017).

65 Hell en Los 2012, p. 57.

66 Hell en Los 2012, p. 57. Op latere leeftijd zal hij ook zitting nemen in de commissie van toezicht van de tekenschool *Felix Meritis*, Anoniem 1883f.

Kort na het overlijden van zijn jongste zoon Hendrik, op 13 juni 1862, overleed ook Bregtje, slechts 29 jaar oud, op de door haar geliefde Heuvelhoeve, op 4 juli 1862.⁶⁷ Na het vroegtijdig overlijden van Hendrik en Bregtje werd de Villa Heuvelhoeve door de familie Salm verkocht. Voor de nieuwe eigenaar ontwierp Bart Salm in 1889, op dezelfde plaats een nieuwe Villa Heuvelhoeve (gesloopt 1988).⁶⁸ Voor hemzelf bouwde hij Villa Jacoba aan de Soestdijkerstraatweg in Hilversum.⁶⁹ De keuze voor Hilversum kwam vaker voor. Door de nabijheid van Amsterdam en de goede spoorverbinding werd het een populaire plek voor de welgestelden.⁷⁰

Het overlijden van Hendrik en Bregtje zal een zware slag geweest zijn voor Bart Salm. Hij had nu alleen zijn oudste zoon Bram nog en Bart stond er als beginnend architect alleen voor. Drie jaar later, op 3 april 1865, hertrouwde Bart Salm te Goes met de 25-jarige Jacoba Maria (Koois) de Jongh (1840-1919), met wie hij nog eens zes kinderen (vijf zonen en een dochter) kreeg.⁷¹ Het huwelijk werd eveneens gesloten

---

67 Den Haag, Centraal Bureau voor Genealogie (CBG), archief 303, Archief Vereniging Familie Salm, 378, zie ook Westermann en Van der Velden 1985, pp. 6-8. Als Bregtje stervende is, wordt nog een rytuig naar Amsterdam gestuurd om Bart en haar vader te halen. Dit is echter tevergeefs. Zie Brief 5 juli 1862, SAA, archief 1315, 1. Bart krijgt van zijn zuster Sara bericht over het overlijden van zijn vrouw. De laatste woorden die zij spreekt is de wens om haar man Bart te zien ('Was Bart nu maar hier, was Bart er maar. Ik sterf! O Bart!'). Haar zoon Bram is een van de laatsten die zij ziet. Bram kust haar hand waarna zij haar beide handen zegenend op zijn hoofd legt. Woorden spreekt ze niet meer. Zie Brief d.d. 4 juli 1862, SAA, archief 1315, 1. Voor de jonge Bram zal het zeer ingrijpend geweest zijn. Bart Salm plaatst diezelfde dag nog een annonce in de krant waarin hij aangeeft dat hij achterblijft met 'één kind, te jong nog om dit onherstelbare verlies te beseffen'. Zie Anoniem, *Algemeen Handelsblad. Nieuwe Amsterdamsche Courant*, 8 juli 1862, SAA, archief 1315, 1. Bij de familie heerst berusting, wetende dat haar lijden tot een einde is gekomen. Brief d.d. 7 juli 1862, SAA, archief 1315, 1.

68 Voor een afbeelding en bewonersgeschiedenis zie: Van der Schuyt en De Ronde 2005, pp. 258-263. De nieuwe eigenaar is Willem Rebel uit Amsterdam. Voor zijn dochter C.M. Rebel zal A. Salm later Villa Corville ontwerpen (1902, gesloopt 1988), gebouwd op een gedeelte van het voormalige perceel van haar ouders. De oude houten Villa Heuvelhoeve werd gesloopt en opnieuw opgebouwd aan de Vredelaan in Laren. Voor een afbeelding zie: Hell en Los 2012, p. 68.

69 Westermann en Van der Velden 1985, p. 15 en Middelkoop 1997a, p. 18, die overigens naar de eerstgenoemde bron verwijst.

70 Van Vonderen 2013, p. 350.

71 Middelkoop 1997a, p. 15. Zie ook Westermann en Van der Velden 1985, pp. 6-8. Voor aankondiging en gastenlijst huwelijk G.B. Salm en mevrouw J.M. De Jongh: zie Den Haag, Centraal Bureau voor Genealogie (CBG), archief 303, Archief Vereniging Familie Salm, 382. Voor de huwelijksakte, getekend te Goes op 3 april 1865: zie CBG, archief 303, 384; voor de overlijdenskaart van J.M. De Jongh: zie Den Haag, Centraal Bureau voor Genealogie (CBG), archief 303, Archief Vereniging Familie Salm, 405. Voor afbeelding van J.M. de Jongh zie SAA, archief 1315, 108 en 162. Bram wordt gekoppeld: Koois is de zuster van de vrouw van een zijn broers. De eerste jaren vallen haar zwaar met het vertrek uit Zeeland, ver van familie

onder huwelijkse voorwaarden: ook deze bruid is niet onbemiddeld.⁷²

Vanaf 1870 woonden G.B. Salm en zijn gezin op de Plantage Middenlaan 19 (thans 23), door hemzelf ontworpen (1865, G.B. Salm).⁷³ Zijn praktijk voerde hij aan huis. De werkdagen waren in ieder geval zeker van negen tot vier, zoals gebruikelijk in die tijd.⁷⁴ Als zelfstandig ondernemer zal hij echter meer uren maken zoals zal blijken.

Als mens was hij aimabel, bescheiden en gul, zonder aanzien des persoons. Dat maakte hem zeer geliefd bij familie, vrienden, collega's en werkvolk.⁷⁵ Hoewel hij de laatste jaren tobde met zijn gezondheid overleed uiteindelijk Bart toch nog onverwacht, op 5 april 1897,

---

en met een druk kantoor aan huis van Bart. Later heeft zij de zorg voor Bart wanneer die om gezondheidsredenen minder gaat werken en later het kantoor stillet. Zie 8ste Jaarverslag, Vereniging Familie Salm, d. d. 30 mei 1920, p. 25, SAA, archief 1315, 71.

72 Volgens huwelijkse voorwaarden G.B. Salm en J.M. De Jongh, verleden op 30 maart 1865 voor de heer J.G. Risseeuw, destijds notaris te Goes. Het betreft ook hier uitsluiting van gemeenschap van goederen. De bruid heeft hier een start vermogen van zo' n NLG 5.000: zie Den Haag, Centraal Bureau voor Genealogie (CBG), archief 303, Archief Vereniging Familie Salm, 383.

73 Plantage Middenlaan 23-25 (oud nummer: 19-21) 1865, gebouwd in opdracht van P.A. van Oosterwijk Bruijn, namens de Amsterdamsche Bouwmaatschappij. Bij Hell en Los 2012, p. 60 staat het verkeerde huisnummer vermeld (25). Voor ontwerp-tekening met twee opstanden, doorsnede en drie plattegronden zie SAA, beeldbank, 1315BT900027. G.B. Salm koopt Plantage Middenlaan 19 in 1870, bij akte van transport d. d. 31 januari 1870 voor F. van Houten, destijds notaris te Amsterdam, aldus akte van inventaris der nalatenschap van G.B. Salm, d. d. 16 juli 1897 verleden voor C. Jonker, destijds notaris te Amsterdam: Zie Den Haag, Centraal Bureau voor Genealogie (CBG), archief 303, Archief Vereniging Familie Salm, 391. Voor ontwerp: zie Kuyt 1997, p. 51. Blijkens de Akte van scheiding d. d. 1 november 1897 verleden voor C. Jonker, destijds notaris te Amsterdam is Plantage Middenlaan 19 bij het overlijden van G.B. Salm NLG 15.000 waard: Den Haag, Centraal Bureau voor Genealogie (CBG), archief 303, Archief Vereniging Familie Salm, 391.

74 De kantooruren van Salm in de advertentie voor aanbestedingen zijn van 09.00- 16.00 uur: zie advertentie aanbesteding Aquarium, SAA, archief 395, 1154. Over het algemeen zijn de kantooruren van tien tot vier: zie Montijn 1998, p. 104.

75 Bart Salm wordt in de omgang omschreven als een vriendelijk mens. Zie Westermann en Van der Velden 1985, p. 18. Hij wordt ervaren als aangenaam, joviaal, gevoelig, ijverig en bescheiden. Zie Anoniem, 1897d, p. 113 en Winkel Lodeesen 1917, p. 20. Hij is gul voor zijn medemens en vriendelijk voor alle rangen en standen. Dit maakte hem zeef geliefd, ook bij het arbeidersvolk. Zie Anoniem 1897c) 8, p. 58. Hij is eenvoudig en heeft een beminnelijk karakter, zo wekt Bart genegenheid op bij familie, vrienden en bekenden. Zie Anoniem 1897b, p. 81. Van nature is hij opgewekt en vrolijk en altijd bereid om tijd en moeite aan de familie te geven. Bij familieaangelegenheden is hij de woordvoerder. Zie Winkel Lodeesen 1917, p. 19., aanwezig in: SAA, archief 1315, 2 en 73. J.C. te Winkel Lodeesen was een neef van A. Salm, zie brief 15 juni 1915, SAA, archief 1315, 57. Kortom: 'zijn reputatie als mensch is goed' aldus zijn dokter. Zie Brief [ongedateerd], SAA, archief 1315, 30. Zijn eigen zoon Bram wil zijn vader herinneren, wanneer hij spreekt over het portret van zijn vader, als een groot en krachtig figuur, met een innemend licht blozend gelaat, het haar eerder wit dan grijs en met lieve ogen. Zie Winkel Lodeesen 1917, p. 21.

aan een hartkwaal. Dat was ook de voornaamste reden dat hij zich uit het openbare leven had teruggetrokken.⁷⁶ Tot aan zijn overlijden werkte Salm nog aan diverse kleine opdrachten.⁷⁷ Bij zijn overlijden was hij ruim 65 jaar oud. Twee dagen later werd hij begraven op de Nieuwe Oosterbegraafplaats in Amsterdam.⁷⁸ Hij werd gezien als een van de bekendste en meest bedreven bouwkunstenaars van de oudere generatie.⁷⁹ Liefkozend de 'Oude Salm' genoemd om hem te kunnen onderscheiden van zijn zoon.⁸⁰

G.B. Salm was niet onbemiddeld. Hij liet een vermogen na van zo'n NLG 270.000.⁸¹

76 Anoniem 1897d, pp. 113-114 en Anoniem 1897b, p. 81. Op diezelfde dag stuurt zoon Salm gelijk overlijdensberichten aan onder meer de Gezondheidscommissie te Amsterdam, Nering Bögel, de kerkenraad, Nederlandsche bank, Talmoed Tora en de consul-generaal van Rusland, zie brief d. d. 5 april 1897, SAA, archief 1315, 3A.

77 Na zijn overlijden vinden nog betalingen plaats op openstaande rekeningen, voor Brouwerij De Valk NLG 416,68 en NLG 182,14 en van de Nederlandsche Bank NLG 94,04 en NLG 66,16, zie Den Haag, Centraal Bureau voor Genealogie (CBG), archief 303, Archief Vereniging Familie Salm, 391. Daarnaast houdt hij zoon Salm goed op te hoogte. In mogelijk zijn laatste brief aan zoon bespreekt hij projecten en betalingen (de heer Scheffer (van de Nederlandsche Bank), een rekening van Rooseboom, en opdrachten van Mesdag en Van Heukelom in Groningen). Ook geeft hij aan dat hij heel verkouden is. Brief d. d. 1 april 1897, SAA, archief 1315, 3A. In zijn laatste levensjaren vervaardigt hij stamboeken en stambomen van de familie, voortbordurend op het werk van zijn vader. Zijn werk vormt mede de basis voor de oprichting in 1912 van Vereniging Familie Salm. Ook zoon A. Salm zal met het genealogisch virus besmet worden en zich actief inzetten voor de Vereniging Familie Salm. Voor stukken betreffende de Vereniging Familie Salm zie: SAA, archief 1315, 65-73. Hij treedt ook op als voogd of administrateur voor diverse (minderjarige) familieleden zoals voor zijn neefje Jan Salm, een kind van zijn overleden broer J. Salm Azn. Zie Den Haag, Centraal Bureau voor Genealogie (CBG), archief 303, Archief Vereniging Familie Salm, 379. Zie ook CBG, archief 303, 393.

78 Anoniem 1897b, p. 81. Voor overlijdenskaarten zie Den Haag, Centraal Bureau voor Genealogie (CBG), archief 303, Archief Vereniging Familie Salm, 392 en SAA, archief 1315, 3A. Nummer graf: 01-2-0021, De Nieuwe Oosterbegraafplaats, Kruislaan 126, 1097 GA Amsterdam. Het graf is ernstig verwaarloosd en zou hersteld moeten worden (status: 11 augustus 2018). Zoon Salm spreekt aan het graf een kort dankwoord uit. Hij zou heel veel kunnen zeggen maar doet dat niet, wel dankt hij, namens moeder, broers en zusters, zijn vader voor alle liefde in het gezin en vriendschap 'in lief en leed verleend' en zijn arbeid, moeite en ijver die hij gegeven heeft aan de maatschappij. Zie Aantekeningen, SAA, archief 1315, 3A.

79 Rieber 1897, p. 107.

80 Anoniem 1897d, p. 113.

81 Bij zijn overlijden laat G.B. Salm een vermogen na van NLG 269.630,85. Omgerekend naar 2016 zou dit zo'n EUR 3.401.050,38 bedragen: omgerekend met rekentool CBS: <http://visualisatie.cbs.nl/nl-NL/Visualisation/PrijzenToenEnNu> (tool gaat niet verder dan 1900). Volgens de rekentool van het internationaal instituut van sociale geschiedenis (die wel teruggaat tot 1897) bedraagt het vermogen dan EUR 3.693.354,59 (in 2016): <http://www.iisg.nl/hpw/calculate-nl.php>. Berekeningen uitgevoerd op 4 juni 2017. Bij de afwikkeling van de nalatenschap wordt ook een deel van zijn boeken geveild: Anoniem 1898, p. 7. Wel is er enig gedoe over het loon van de executeur, zie brieven d. d. 28 september 1897, SAA, archief 1315, 3A.

Het vermogen was voornamelijk gespreid over aandelen, obligaties en pandbrieven. Het woonhuis was niet belast met hypotheek.⁸² Bij zijn overlijden had het huishouden in ieder geval twee dienstbodes, de standaard voor de betere kringen.⁸³ Met het vrije beroep van architect behoorde Salm tot een van oudsher bijzonder gefortuneerde groep.⁸⁴ De omvang van zijn nalatenschap plaatste hem in ieder geval in de hoogste groep van vermogenden: de ‘welgestelden’.⁸⁵ Ook naar de maatstaven van nu was G.B. Salm financieel zeer succesvol te noemen.

2.3. Opleiding

G.B. Salm volgt in ieder geval de lagere school van 1837-1841 en is daar een gehoorzame en vlijtige leerling.⁸⁶ Vanaf zijn twaalfde volgt hij in de periode juni 1843 tot en met augustus 1846 privéonderwijs bij het ‘maison d’ éducation’ van G.M. Ridderhof.⁸⁷

Tevens volgt hij lessen aan het Instituut voor Teekenkundig Onderwijs, in ieder geval vanaf

---

82 Blijkens akte van inventaris der nalatenschap van G.B. Salm, d.d. 16 juli 1897 verleden voor C. Jonker, destijds notaris te Amsterdam en de akte van scheiding d.d. 1 november 1897 verleden voor C. Jonker, destijds notaris te Amsterdam: Den Haag, Centraal Bureau voor Genealogie (CBG), archief 303, Archief Vereniging Familie Salm, 391. Zijn laatste testament is van 8 februari 1894 verleden voor C. Jonker, destijds notaris te Amsterdam: zie CBG, archief 303, 391.

83 Blijkens akte van inventaris der nalatenschap van G.B. Salm, d.d. 16 juli 1897 verleden voor C. Jonker, destijds notaris te Amsterdam en de akte van scheiding d.d. 1 november 1897 verleden voor C. Jonker, destijds notaris te Amsterdam: Den Haag, Centraal Bureau voor Genealogie (CBG), archief 303, Archief Vereniging Familie Salm, 391. Voor een achtergrond van een leven op stand zie Montijn 1998, pp. 212-244, m.n. p. 212 en 220. Personeel was nodig voor de vele klusjes die bij de stand hoorden maar was ook een zeker statussymbool: Noordam 2001, p. 104. Voor afbeeldingen van de diverse dienstbodes (mogelijk ook uit het huishouden van A. Salm), zie SAA, archief 1315, 199.

84 Wilterdink 1984, p. 230. Zie ook Mandemakers 2001, p. 195 en p. 198 en De Nijs 2001, p. 209 en pp. 215-218.

85 Men kon destijds drie welstandsklassen onderscheiden: (i) de ‘welgestelden’ met een vermogen van meer dan honderdduizend gulden; (ii) de ‘gegoeden’ met een vermogen tussen de tienduizend en honderdduizend gulden; en (iii) de ‘mingegoeden’ met een vermogen tussen de duizend en tienduizend gulden. Zie Moes 2012, pp. 125-128.

86 Getuigschriften zijn bewaard gebleven uit de periode 1837-1841, ondertekend door de heer R. Paulus, onderwijzer. G.B. Salm is conform de voorbedrukte tekst een ‘gehoorzaam en vlijtig leerling’: zie Den Haag, Centraal Bureau voor Genealogie (CBG), archief 303, Archief Vereniging Familie Salm, 368.

87 Bewaard gebleven zijn diverse ‘attestations honorables’ van maison d’éducation de G.M. Ridderhof, periode 28 juni 1843- 15 augustus 1846: zie Den Haag, Centraal Bureau voor Genealogie (CBG), archief 303, Archief Vereniging Familie Salm, 369.

januari 1844 tot en met maart 1848.⁸⁸ G.B. Salm is een verdienstelijk tekenaar, zo blijkt.⁸⁹ Vervolgens doet hij in Haarlem op 13 november 1849 succesvol examen voor het uitoefenen van het beroep van landmeter.⁹⁰

In de jaren veertig van de negentiende eeuw zijn weinig architecten actief. Dit aantal groeit langzaam in de jaren zestig en zeventig. Er ontstaan steeds meer architectenbureaus die een arbeidsverdeling kennen tussen architect, tekenaars en opzichters.⁹¹ De tekenaars werken de ontwerpschetsen en de bestekken uit van de architect. De opzichters zien toe op de uitvoering van het gebouw volgens het bestek en de tekeningen. Aspirant-architecten leren het vak van tekenaar en opzichter bij een gevestigde architect.⁹² De oorzaak hiervan is dat na de afschaffing van de gilden in 1795 en het daarbij behorende leerlingenstelsel het technische onderwijs in het slob zit. Een alternatief is niet voorhanden. Wel ontstaan in enkele steden tekenscholen waar avondonderwijs gegeven wordt in de bouwkunst, beeldende kunst en technische vakken.⁹³ Het maakt ook dat aspirant ambachtslieden enthousiast gebruik maken van vakonderwijs van particuliere instellingen van gevestigde architecten.⁹⁴ Dit patroon zien we ook bij de verdere opleiding van G.B. Salm tot architect.

Mogelijk gestimuleerd door zijn vader gaat Bart naar de 'teekenscholen' van de Koninklijke Academie van Beeldende Kunsten te Amsterdam.⁹⁵ Op 3 oktober 1848 doet hij toelatings-examen waarvoor hij slaagt. Meteen de dag erna mag hij de opleiding beginnen.⁹⁶ In het

---

88 Getuigschrift van het Instituut van Teekenkundig Onderwijs (opgericht door de beide Amsterdamse departementen der Maatschappij: Tot Nut van 't Algemeen), d.d. 26 januari 1844, G.B. Salm krijgt hulde voor 'ijver en oplettendheid' aldus voorbedrukte tekst: zie Den Haag, Centraal Bureau voor Genealogie (CBG), archief 303, Archief Vereniging Familie Salm, 370. Zie ook Middelkoop 1997a, p. 15.

89 Hij ontvangt in februari 1846 een getuigschrift voor een tweede prijs voor teekenkunde (moderne beeldjes), een getuigschrift voor teekenkunde (ornamenten), in februari 1847 een getuigschrift voor een derde prijs voor teekenkunde (landschappen), op 3 maart 1848 een getuigschrift voor de eerste prijs voor teekenkunde (1ste klasse, 2de afdeling) alsmede een (1ste) getuigschrift voor teekenkunde (perspectief): zie: Den Haag, Centraal Bureau voor Genealogie (CBG), archief 303, Archief Vereniging Familie Salm, 370.

90 Het examen ziet op de bekwaamheden in de meetkunde: Den Haag, Centraal Bureau voor Genealogie (CBG), archief 303, Archief Vereniging Familie Salm, 394. Voor een achtergrond van de stand en de ontwikkeling van de landmeting in de eerste helft van de negentiende eeuw zie: Van der Woud 2010a, pp. 32-48. Het verklaart mogelijk de keuze van Salm om het examen af te leggen: er was nog genoeg werk te doen.

91 Krabbe 1998, p. 156.

92 Krabbe 1998, p. 156.

93 Van der Woud 2010a, pp. 375-376.

94 Hagoort 2012, p. 240.

95 Zie bewijs van toegang tot de teekenscholen, inschrijfnummer 627, waarbij met de hand is bijgeschreven 'bouwkunst': Den Haag, Centraal Bureau voor Genealogie (CBG), archief 303, Archief Vereniging Familie Salm, 371. Voor een geschiedenis van de Academie zie Reynaerts 2001. Voor inschrijving zie Alfabetisch naamregister der leerlingen aan de teekenscholen. 1839-1868: Archief van de Koninklijke Academie van Beeldende Kunsten te Amsterdam, SAA, archief 681, 122.

96 Registers der leerlingen der teekenscholen van de Academie: Archief van de Koninklijke Academie van Beeldende Kunsten te Amsterdam, SAA, archief 681, 118: geëxamineerd op 3 oktober 1848 en aangekomen op 4 oktober 1848.

academiejaar, lopende van 1 mei 1849 tot 31 maart 1850, krijgt G.B. Salm les binnen de sectie Burgerlijke Bouwkunst en wint een bronzen medaille voor 'oefeningen in het wasschen met de beschrijving der schaduwten'.⁹⁷ Uiteindelijk ontvangt hij op 23 maart 1852 een getuigschrift van de Koninklijke Academie van Beeldende Kunsten voor 'buitengewone werkzaamheden' in de 'Burger Bouwkunst'.⁹⁸

De Koninklijke Academie van Beeldende Kunsten verzorgt zowel de nationale kunstacademie als een tekenacademie, ook wel 'teekenschool' genoemd. Aankomend kunstenaars worden als 'kwekelingen' ingeschreven, aankomende ambachtsbazen als 'leerling' aan de tekenacademie.⁹⁹ G.B. Salm is ingeschreven als een 'leerling' van 1848-1852.¹⁰⁰ Waarschijnlijk betreft dit avondonderwijs in tekenen en theorie; dat kwam immers vaker voor.¹⁰¹ G.B. Salm volgt hiermee het tot dan toe traditionele opleidings-pad van de ambachtsman. De bouwkunst is dan voornamelijk het terrein van de 'practici': ambachtsbazen zoals meester-timmerlieden, meester-metselaars maar ook landmeters en tenslotte ambtenaren van 's Rijks Waterstaat.¹⁰² De praktische vorming staat dan ook voorop.¹⁰³

In een ontboezeming aan zijn zoon Bram zegt Bart Salm zichzelf als autodidact te zien, die graag J.H. Leliman had willen nadoen door een opleiding in het buitenland te volgen maar dat was financieel niet haalbaar.¹⁰⁴ Zijn vader heeft hiervoor geen geld: dat moet hij eerst zelf verdienen. Hij werkt twee jaar bij architect Hendrik Hana (1814-1877) als tekenaar en gaat een half jaar bij Willem Anthonie Froger (1812-1883) in de leer als opzichter om vervolgens twee jaar bij Froger te werken. Hij krijgt dan de kans door de bemiddeling van zijn vader het Rozenhofje te bouwen en een gebouw voor Mr Beuker en Hope. Als hij geen werk meer heeft, gaat hij op reis. Na terugkeer gaat hij voor Mr Beuker een huis bouwen. Hij schrijft aan zijn zoon: 'het overige weet gij'.¹⁰⁵

97 *Amsterdamsche Courant*, 20 februari 1851, 3de uitgifte, nr 44. Studiegenoten zijn onder meer A.L. Van Gendt en F.W. Van Gendt: zie Den Haag, Centraal Bureau voor Genealogie (CBG), archief 303, Archief Vereniging Familie Salm, 371.

98 Den Haag, Centraal Bureau voor Genealogie (CBG), archief 303, Archief Vereniging Familie Salm, 371.

99 Krabbe 1998, p. 70.

100 Voor inschrijving zie Alfabetisch naamregister der leerlingen aan de teekenscholen. 1839-1868: Archief van de Koninklijke Academie van Beeldende Kunsten te Amsterdam, SAA, archief 681, 122. Gedurende deze tijd woont hij met zijn ouders aan Singel 82. Aan de Singel staat hij ingeschreven als 'architectleerling' (periode 1851-1853): zie https://archieff.amsterdam/indexen/bevolkingsregisters_1851-1853/zoek/query.nl.pl?i1=1&v1=G&a1=Salm&x=17&z=b#BRA05645000204 (geraadpleegd 19 december 2017).

101 Krabbe 1998, p. 158 en Krabbe 2009, p. 248.

102 Van der Woud 1997b, p. 32.

103 Krabbe 1998, p. 158.

104 Middelkoop 1997a, p. 15, zie ook Hell en Los 2012, p. 57. Weliswaar is de familie Salm niet onbemiddeld, een studie in het buitenland voor de jonge Bart lijkt voor vader A. Salm Jzn. buiten zijn financiële bereik te liggen. Het antwoord op de vraag in hoeverre dit werkelijk financieel onhaalbaar is lijkt thans niet te beantwoorden: de financiële gegevens van de ouders van G.B. Salm zijn niet voorhanden.

105 Brief d.d. 23 november 1877, SAA, archief 1315, 24. Voor het gehele citaat zie Middelkoop 1997a, p. 15.

Verwijzend naar zijn eigen opleiding merkt hij met een lichte ondertoon van frustratie op dat hij van niemand raad krijgt en hij weet ook zeker niet waar en wat hij leren moet. Hij heeft dan ook geleerd door zelfstudie. Bart merkt vervolgens op dat zijn leven verandert omdat hij op 26-jarige leeftijd vader wordt van Bram. Het dwingt hem om zijn best te doen en door te gaan met volle moed: 'Dan smaakt de boterham goed al is ze ook nog zoo eenvoudig gegarneerd.'¹⁰⁶

Later komt die frustratie nog duidelijker aan de oppervlakte. Hij geeft Bram, die dan in Zwolle studeert, het advies om stereometrie te doen en dan statica. Vervolgens bekent Bart er zo mee te zitten dat hij dat nooit geleerd heeft: 'al die formules kan ik niet lezen, en dat is erg oh zoo erg'. Hij dringt erop aan bij Bram om het beter te doen. Bart geeft aan dat hij er niets van wist en dat niemand het hem ook aanraadde.¹⁰⁷ Het verklaart waarom vader Salm alle mogelijkheden geeft aan Bram: hij gunt zijn zoon de opleiding die hij nooit heeft kunnen volgen. Waar het ontbreekt aan formele opleiding compenseert Bram dat door later diverse studiereizen naar Duitsland te maken om te kijken naar suiker- en broodfabrieken en bierbrouwerijen.¹⁰⁸ De opleiding in de praktijk verklaart ook waarom niets bekend is over de relatie van vader Salm met stijl. Hij heeft geen opleiding genoten in de diverse stijlvormen en dat maakt hem mogelijk onzeker. Net zoals de frustratie en onzekerheid over zijn technische rekenkundige vaardigheden.

Hendrik Hana staat bekend om zijn grondige opleiding. Salm gaat in 1850 bij hem in de leer.¹⁰⁹ Geboren in Leiden is Hana in 1851 woonachtig in Amsterdam. Over Hana is verder weinig bekend. Hij bouwt de hervormde kerk in Wolphaartsdijk, sticht in 1844 een ambachtsschool aan de Lauriersgracht en is bouwmeester van de eerste sociale woningbouw in Nederland: twee blokken arbeiderswoningen in Amsterdam.¹¹⁰ Hana tekent de ontwerpen in de periode rond 1851-1852. Het is dan ook niet uit te sluiten dat Salm aan de projecten heeft meegetekend.¹¹¹ Het verklaart wellicht ook waarom Salm zelf uiteindelijk enkele blokken arbeiderswoningen zal ontwerpen: hij heeft al ervaring en affiniteit met de ontwerpopdracht.

G.B. Salm behoort, samen met de reeds genoemde H. Hana, maar ook J.H. Leliman, P.J. Hamer (1812-1887) en A.L. van Gendt (1835-1901) in Amsterdam tot een select gezelschap

106 Brief 1 augustus 1877, SAA, archief 1315, 24. Het gehele citaat is opgenomen in Middelkoop 1997a, p. 15.

107 Brief d.d. 9/13 september 1877, SAA, archief 1315, 24.

108 Winkel Lodeesen 1917, p. 16.

109 Anoniem 1897c) 8, pp. 57-58. In de periode 1847-1850 ontvangt Jacob Olie (1834-1905, tekenleraar en bouwkundige maar vooral bekend als fotograaf) bij Hana tekenonderricht en komt mogelijk Bram Salm tegen. Later wordt Olie opzichter bij J.H. Leliman. Na de oprichting van de eerste ambachtsschool wordt Olie directeur. In dezelfde periode geeft Bart daar les, ze hebben elkaar dan ook zeker gekend. Zie ook Kuyt 1997, p. 51.

110 Schade 1981, pp. 33-34 en 42. Zie voor een overzichtsgeschiedenis van de sociale woningbouw ook: V. Stissi, *Amsterdam, het mekka van de volkshuisvesting. Sociale woningbouw 1909-1942*, Rotterdam 2007.

111 Middelkoop 1997a, p. 16. Het betrof achttien woningen aan de Oostenburgermiddenstraat en twaalf woningen aan de Passeerdersdwarsstraat, zie Schade 1981, pp. 33-42 en Hagoort 2012, p. 239.

dat opdrachten voor woningbouwverenigingen uitvoerde.¹¹² De budgetten zijn beperkt. Dit resulteert in sobere en ingetogen gebouwen.¹¹³ Salm bouwde voornamelijk in opdracht van de kerken. Vanuit zijn eigen kerk krijgt hij van de Doopsgezinde Stichting in 1871 de opdracht voor een woonblok, 'de Lely', van achttien woningen achter het Rijpenhofje aan de Bloemstraat.¹¹⁴ Vervolgens krijgt hij voor de Remonstrantsche Stichting in 1875 de opdracht voor 36 woningen aan het Marnixplein.¹¹⁵

Na zijn opleiding bij Hana gaat Salm in de leer bij Froger.¹¹⁶ De in Amsterdam geboren Froger heeft aanleg voor wiskunde en wordt opgeleid bij de Militaire Academie in Breda en het Instituut van de Marine (dan nog in Medemblik). Dan volgt een militaire carrière als docent aan de Militaire Academie (1836-1844) en bij de Genie waar hij werkt aan diverse fortificaties, de Waterlinie en de Stelling Amsterdam.¹¹⁷ Aan het einde van zijn militaire carrière raakt hij in conflict met zijn superieuren over het te volgen beleid inzake het slopen van diverse fortificaties. Hij gaat daarom in 1849 met pensioen en vestigt zich als architect in Amsterdam.¹¹⁸ Meteen krijgt hij een opdracht die voortvloeit uit zijn eerdere werkzaamheden: de waterhuishouding en waterverversing in de stadsgrachten van Amsterdam.¹¹⁹ Het zou uiteindelijk leiden tot zijn bekendste project: de basisplannen voor het Noordzeekanaal.¹²⁰ Vervolgens is hij vanaf 1852 Inspecteur der Publieke Werken bij de gemeente Amsterdam waar hij bekend staat om zijn starre karakter. Een van zijn doelen is het maken van ontwerpen en berekeningen voor het kanaal, dat pas in 1876 geopend zou worden.¹²¹ Daarnaast ontwerpt hij diverse gebouwen zoals het gebouw van het Bijbelgenootschap, een concertzaal in het Park en het hoofdkantoor van de Twentsche Bank.¹²² Wellicht zijn bekendste werk is het complex aan de Oude Turfmarkt voor De Nederlandsche Bank (1865-1869, nu: Allard Pierson-museum).¹²³ Froger heeft geen specifieke eigen stijl en lijkt niet rigide in zijn architectuuropvattingen.¹²⁴ Iets wat we ook terug zullen zien bij G.B. Salm. Het is dus in de begintijd van Froger als zelfstandig architect dat Salm bij hem in de leer gaat. Vervolgens is Salm opzichter bij de bouw van de

---

112 Schade 1981, pp. 33-42, pp. 49-76 en pp. 78-88, zie ook Krabbe 2007, p. 531, Kleijn, Smit en Thunissen 2004, p. 155 en Krabbe 1998, p. 163.

113 Kleijn, Smit en Thunissen 2004, p. 155, zie ook Krabbe 2007, p. 531.

114 Schade 1981, pp. 152-153 en p. 156. Zie ook De Vries en Treffers 1982. Zoon A. Salm zal in 1912-1913 het gehele Rijpenhofje herbouwen.

115 Schade 1981, pp. 155-157.

116 Krabbe 1998, p. 156.

117 De Boer 1944, pp. 203-207. Zie ook Eijkelboom en Vermeer 2014, p. 38.

118 De Boer 1944, pp. 207-208.

119 De Boer 1944, p. 209.

120 Wortman en Van den Broek 1909, p. 7 en 17.

121 Hagoort 2012, p. 247 en p. 264.

122 Eijkelboom en Vermeer 2014, p. 38.

123 De Boer 1944, p. 213. In Westermann en Van der Velden 1985, p. 11. wordt opgemerkt dat Salm voor Froger bij de bouw van de Nederlandsche Bank opzichter was. Dat is onjuist, toen was Salm al tien jaar weg bij Froger. Zie ook Middelkoop 1997a, p. 16.

124 Eijkelboom en Vermeer 2014, p. 38.

Parkzaal in de Plantage (1850-1851), een ontwerp van Hana en Froger samen.¹²⁵ Blijkbaar blijven Froger en Salm contact houden. Wanneer G.B. Salm ernstig ziek is, zorgt Froger voor continuïteit bij een werk van Salm: de bouw van fabriek De Atlas (waaronder ontwerpen voor schoorsteen, fornuis en zaal) en enkele andere werken. Froger vraagt daar niets voor want laat 'hem het salaris genieten'.¹²⁶

2.4. Opdrachten

In de tijd dat G.B. Salm actief wordt als architect in Amsterdam staat Nederland aan de vooravond van een economische verandering. Van een agrarische economische structuur verandert zij in een meer industrieel economische structuur.¹²⁷ Die verandering vindt in de tweede helft van de negentiende eeuw plaats, waarbij de gemechaniseerde industrie aan terrein wint en Amsterdam de grootste industriestad van Nederland wordt.¹²⁸ Dit veroorzaakt ook economische groei die met horten en stoten zal aanhouden tot aan het begin van de Eerste Wereldoorlog. Voor het bouwbedrijf is dit niet anders. De bouwmarkt van Amsterdam is heftig in beweging met regelmatig pieken en dalen. De tendens is echter stijgend. Tussen 1855 en 1914 neemt de bouwmarkt ruim in omvang toe.¹²⁹ Tevens zien we ook een forse groei van het aantal vaklieden in het bouwbedrijf, mede aangetrokken door de stadsuitbreidingen.¹³⁰ Behalve dat de economie groeit, groeit voor de werkgevers en de werknemers ook de koopkracht.¹³¹

Effectenhandelaren verdienen door grote emissies van staats- en spoorwegleningen in de jaren zestig alsmede de algemene handel in effecten en obligaties grote sommen geld. Het was mede de oorzaak voor een opleving van de nieuwbouw in Amsterdam in de periode vanaf 1866, met name van luxewoningen bij de Plantage, de Weteringschans, maar ook het Frederiksplein, Sarphatistraat en Vondelstraat.¹³² Daarnaast wordt in de zogenaamde 'Kaapse Tijd' (1870-1876) veel geld verdiend met de diamanthandel en -nijverheid.¹³³ Dit verdiende

125 Anoniem 1897d, p. 113. Zie ook Roegholt 1982, p. 39.

126 Autobiografie van W.A. Froger, p. 26, Nationaal Archief, Den Haag, de Nederlandsche Bank NV (DNB), nummer toegang 2.25.68, inventarisnummer 16.102.

127 Voor een achtergrond zie: Van der Woud 2010a.

128 Voor een overzicht van opvattingen en beschouwingen over deze economische veranderingen zie: Van Stuijvenberg 1967, pp. 204-205. Zie ook De Vries 2000, pp. 189-191.

129 Engberts 1977, p. 82, zie ook p. 129. Voor een korte analyse van de periode zie Van der Woud 1997b, p. 200. Voor een diepere analyse zie Knotter 1991, pp. 93-99 en De Jonge 1968, pp. 198-204.

130 De Jonge 1968, p. 501 en Knotter 1991, pp. 63-64. Zie ook Van der Woud 1997b, p. 200.

131 De Jonge 1968, pp. 502-503. Zie ook Smits 1995, pp. 72-77, 88-90 en 338-339 en Van der Woud 1997b, p. 200.

132 Knotter 1991, p. 61.

133 Nieuwe diamantvelden in Zuid-Afrika, ontdekt in 1869, 1870 en 1871 zorgen voor een sterk aanbod van te verwerken diamanten in Amsterdam: Knotter 1991, p. 82 en p. 92.

geld vloeit na de beurscrisis van 1873 mede naar de bouwmarkt ter belegging in luxewoningen maar financiert ook vanaf 1875 de ‘revolutiebouw’.¹³⁴

Het is deze economische achtergrond die verklaart waarom G. B. Salm, en later zijn zoon, zo’n divers palet aan bouwopdrachten krijgt, met name in de utiliteitsbouw en luxe woningbouw. Het is in deze vraag waarin vader en zoon Salm de markt voorzien. De toenemende werkgelegenheid en groei van de bevolking zorgt voor de woningbouw zoals we die zien in de negentiende-eeuwse wijken van Amsterdam.¹³⁵ Maar het is niet zo zeer de volkswoningbouw waarin vader en zoon gaan excelleren maar in de bouw van het topsegment: de herenhuizen en villa’s. Vader en zoon Salm bouwen dan ook voor de gegoede burgerij van Amsterdam: effectenhandelaren, kooplieden en directeuren van fabrieken.¹³⁶

De familie Salm is doopsgezind. De Doopsgezinde Gemeente brengt van oudsher vele vooruitstrevende en energieke koopmansgeslachten voort die vooral een rol spelen in de geld- en effectenhandel.¹³⁷ Verder zijn ze goed vertegenwoordigd in de handel en de vrije beroepen.¹³⁸ De doopsgezinden stonden bekend als harde werkers en leefden vaak sober.¹³⁹ Daarbij streven ze naar welzijn voor de gemeenschap, zijn ze vrijgevig voor de armen en staat respect voor het individu voorop.¹⁴⁰ De Doopsgezinde Gemeente levert Salm dan ook een waardevol netwerk op. In de periode 1858-1863 en in zijn laatste jaren, van 1893 tot zijn overlijden in 1897 is G. B. Salm diaken bij de doopsgezinde kerkenraad.¹⁴¹

Het lidmaatschap van de kerk levert hem in ieder geval de start van zijn carrière op. Zijn eerste bouwopdracht is voor de Doopsgezinde Gemeente: het al eerder genoemde Rozenhofje (1858, Rozengracht 149-181).¹⁴² Daarna zou G. B. Salm nog enkele opdrachten uitvoeren en

---

134 Bouwers zonder eigen kapitaal, de ‘revolutiebouwers’, hiertoe aangezet door grondexploitatie maatschappijen en (hypotheek)banken, profiteren van het overvloedige aanbod van kapitaal. Deze speculatieve woningbouw is een grote drijver van de groei van Amsterdam in de jaren zeventig. De ‘bouwmanie’ zou in 1882 abrupt tot stilstand komen wanneer blijkt dat er sprake is van speculatie: het aanbod is veel groter dan de vraag. De bouw zou hierdoor enkele jaren in een crisis geraken. Zie hierover: Knotter 199, pp. 61-63, p. 66 en pp. 95-98. Zie ook Smit 2012, pp. 83-98.

135 Knotter 1991, p. 49.

136 Knotter 1991, pp. 94-95.

137 Bruin 1980, p. 39.

138 Schijf 1993, p. 98.

139 Bruin 1980, p. 30.

140 Van Vonderen 2013, p. 112.

141 Den Haag, Centraal Bureau voor Genealogie (CBG), archief 303, Archief Vereniging Familie Salm, 392, zie ook Middelkoop 1995, p. 110. Zijn tweede vrouw is echter lid van de Nederduitse Hervormde Gemeente, bewijs van lidmaatschap J.M. De Jongh van Nederduitse Hervormde Gemeente: Den Haag, Centraal Bureau voor Genealogie (CBG), archief 303, Archief Vereniging Familie Salm, 404.

142 Deze bouwopdracht krijgt hij door bemiddeling van zijn vader, A. Salm Jzn. (1793-1858), die regent was bij het Rozenhofje namens de Doopsgezinde Gemeente en ook actief was binnen de kerk: zie Brief d. d. 23 november 1877, SAA, archief 1315, 24.

de kerkenraad van adviezen voorzien. Dit levert veel goodwill op. Zo is men vanuit de Collegie van Diakenen der Vereenigde Doopsgezinde Gemeente zo tevreden over zijn betrokkenheid bij de bouw van vier huizen op de plaats van het voormalige weeshuis aan de Prinsengracht (1867, Prinsengracht 1011-1017) (zie afb. 2) dat de voorzitter aangeeft hem blijvend aan te willen bevelen bij de gemeente Amsterdam.¹⁴³ Verder bouwt hij in opdracht van de diakenen van de Vereenigde Doopsgezinde Gemeente een blok van achttien woningen in de Bloemstraat (1871, Bloemstraat 129-131).¹⁴⁴ Vervolgens adviseert hij in 1880 de Doopsgezinde Gemeente van Haarlem.¹⁴⁵ Tenslotte bouwt hij nog een doopsgezinde kerk met pastorie in Hilversum (1877-1879, grondig vernieuwd in 1940, Boomberglaan 12).¹⁴⁶

Bart Salm mag ook voor diverse gemeentelieden van de Doopsgezinde Gemeente aan de slag, en dat zijn niet de minsten. Zo ontwerpt hij voor A.W. van Eeghen (1827-1892) een als 'vorstelijk' omschreven woonhuis met koetshuis en stalling (1867, 1878, Amstel 344, gesloopt 1971).¹⁴⁷ Vervolgens verbouwt hij voor de halfbroer van A.W. van Eeghen, C.P. van Eeghen (1816-1889), het pand Keizersgracht 527 (1875).¹⁴⁸ De oude handelsfamilie Van Eeghen heeft in Amsterdam een zeer prominente rol.¹⁴⁹ De (half-) broers A.W. van Eeghen en C.P. van Eeghen zijn dan ook prestigieuze opdrachtgevers.¹⁵⁰

De doopsgezinden zijn 'oppermachtig' bij de Nederlandse Bank.¹⁵¹ Zo is C.P. van Eeghen 25 jaar lang president-directeur van de bank. Dit verklaart mogelijk waarom G.B. Salm en zoon A. Salm diverse opdrachten van de Nederlandsche Bank zullen ontvangen.¹⁵² Mogelijk komt uit dit netwerk ook de opdracht voort voor G.B. Salm voor een bankgebouw voor de Maatschappij voor

143 Brief november 1868: Den Haag, Centraal Bureau voor Genealogie (CBG), archief 303, Archief Vereniging Familie Salm, 395. Zie ook Kuyt 1997, p. 51. De hoge panden vormen een eenheid door gemeenschappelijk elementen zoals het gebruik van natuursteen maar zijn toch verschillend door de accenten die zijn aangebracht in de buitenste twee panden. Door de ingetogen en statige stijl passen ze zeer goed in de omgeving een kenmerk voor de ontwerpen van G.B. Salm. Zijn ontwerpen met een ingetogen en sobere stijl lenen zich uitstekend om ingepast te worden in het oude stadscentrum van Amsterdam.

144 Kuyt 1997, p. 55.

145 Hij krijgt daarvoor een attentie: brief d.d. 8 oktober 1880, SAA, archief 1315, 3. Salm stuurt daarvoor een dankbrief, brief d.d. 8 oktober 1880, SAA, archief 1315, 3.

146 Brief d.d. [ongedateerd], SAA, archief 1315, 24 en Hoogenraad 2016, pp. 220-221, die de kerk aan vader en zoon toeschrijft, m.i. ten onrechte. Zie ook Westermann en Van der Velden 1985, p. 13.

147 Kuyt 1997, p. 51 en Rogge 1949, p. 365. Zie ook Wijnman 1971, pp. 518-519.

148 Kuyt 1997, p. 62. Over C.P. van Eeghen zie Rogge 1949, pp. 336-342.

149 Bruin 1980, p. 30. Zie ook Schijf 1993, p. 98 en Rogge 1949.

150 C.P. van Eeghen en J.H. van Eeghen zaten ook achter een andere prestigieuze opdracht: het Stedelijk Museum (1894). Die ging echter naar A.W. Weissman, de gemeentearchitect van Amsterdam. Zie Wagenaar 1990, pp. 271-272 en Kok 1924, p. 18.

151 Bruin 1980, p. 39. Zie ook Schijf 1993, p. 99.

152 Later zal ook P. van Eeghen (1844-1907), zoon van C.P. van Eeghen, als secretaris van de raad van commissarissen deel uitmaken van De Nederlandsche Bank: Bus 2013, p. 103.

Handel en Nijverheid (Keizersgracht 187-189, 1863-1864, 1870, gesloopt 1895).¹⁵³ De formele opdrachtgever is A. Mendel, die bij de oprichting nog secretaris is bij bankiersfirma Goll & Co en president van de Maatschappij voor Handel en Nijverheid.¹⁵⁴ Maar president-directeur van de Maatschappij voor Handel en Nijverheid wordt F. van Heukelom (1812-1872), de doopsgezinde president van de Kamer van Koophandel, en die moet G. B. Salm zeker gekend hebben.¹⁵⁵ Niet alleen van de kerk, maar deze F. van Heukelom was ook voorzitter van het bestuur van het Koninklijke Zoölogisch Genootschap 'Natura Artis Magistra', een grote opdrachtgever van Salm.¹⁵⁶ Daarnaast ontwerpt G. B. Salm een bankgebouw voor de Spaarbank voor de stad Amsterdam (Singel 544-546, 1879, Verwoest 1943).¹⁵⁷ Voor de Nederlandsche Bank, destijds gevestigd aan de Oude Turfmarkt, verricht G. B. Salm diverse bouwopdrachten (1884-1894). Alle opdrachten betreffen de Oude Turfmarkt en achterliggende terreinen.¹⁵⁸ Via C. P. van Eeghen krijgt G. B. Salm mogelijk ook de opdrachten voor de Nederlandse Bouwmaatschappij, waar C. P. van Eeghen enkele jaren commissaris is.¹⁵⁹

2.5. De Plantage

De Plantage is lang een groene oase in de stad gebleven. Bij de stadsuitbreiding van 1656-1662 is het gebied bewust onbebouwd gebleven en uiteindelijk bestemd voor pleziertuinen.¹⁶⁰ Daarnaast vestigt dierentuin Artis zich in het gebied. Gedurende de uitbereidingsplannen in de jaren zestig van de negentiende eeuw wordt de Plantage bestemd voor bebouwing voor de gegoede burgerij. Ondanks een roep om een leidende rol vanuit de gemeente zijn het de aannemers die de Plantage ontwikkelen. Profiterend van het 'gratis uitzicht' langs de Plantage Parklaan en de oude hortus botanicus worden ruime en dure huizen neergezet. Dit is luxe ten opzichte van de oude volgebouwde stad.¹⁶¹ Daarnaast weet Artis haar terrein flink uit te bereiden tot zo'n tien hectare waarmee ze de helft van de Plantage in beslag neemt.¹⁶² Vervolgens ontstaat in 1872 vanuit de Plantage de Amsterdamsche Omnibus Maatschappij

153 Kuyt 1997, p. 40.

154 Schijf 1993, p. 94. Over Mendel, beschreven als een handelaar en consul uit Oostenrijk, is verder weinig bekend. Hij brengt de bank binnen een jaar naar de afgrond en vlucht vervolgens naar Londen: Zie Pohl en Freitag 1994, p. 772.

155 Schijf 1993, pp. 93-94.

156 Zie Mehos 2006, pp. 133-134 en ook <https://www.parlement.com/id/vg09llycyths> (geraadpleegd 19 september 2017).

157 Kuyt 1997, p. 69. Zie ook De Roy van Zuydewijn 1984 (eerste druk 1969), p. 50.

158 Kuyt 1997, p. 83.

159 Hagoort Amsterdam 2012, p. 338.

160 Lesger 2013, pp. 141-142.

161 Wagenaar 2000, p. 16. Zie ook Roegholt 1982, pp. 59-61.

162 Wagenaar 1990, pp. 256-258.

(AOM). Met name de verdere ontwikkeling van Artis en de oprichting van de AOM zullen nauw verbonden raken met de carrière van G. B. Salm en later ook A. Salm.

Groot voordeel is dat G. B. Salm direct om de hoek woont bij een van zijn grote opdrachtgevers: het Koninklijke Zoölogisch Genootschap 'Natura Artis Magistra', een besloten club van welgestelde heren die als doel heeft het bevorderen van de kennis van de natuur. G. B. Salm werkt zo'n dertig jaar (periode 1853-1885) voor Artis.¹⁶³ Hij is daarmee de eerste onofficiële architect van de gebouwen in dierentuin Artis.¹⁶⁴ G. B. Salm heeft een zeer goede vriendschap met de oprichter en latere directeur van Artis, G. F. Westerman (1807-1890).¹⁶⁵ Wat wellicht helpt is dat de één generatie oudere Westerman zijn overbuurman is op de Plantage Middenlaan.¹⁶⁶ Bart Salm is, evenals eerder zijn vader en later ook zijn zoon, zelf lid van het genootschap.¹⁶⁷

G. B. Salm ontwerpt uiteindelijk vele gebouwen, dierenverblijven en loodsen voor het genootschap. Het vroegste ontwerp van G. B. Salm is de roofdierengalerij (1858).¹⁶⁸ De oorspronkelijke bouwtekening heeft veel details. In de loop der tijd zijn de sierlijke torentjes, bogen en gietijzeren constructies echter verdwenen.¹⁶⁹ Enkele jaren later ontwerpt hij ook

163 Kuyt 1991, p. 108.

164 Artis kende geen officiële aanstelling tot architect.

165 Bij de betaling van een bescheiden declaratie dankt Westerman G. B. Salm voor zijn 'welwillendheid en goede zorgen aan dit werk besteed' en zijn 'aankoop in Parijs gedaan' en spreekt de hoop uit nog een poosje samen te mogen werken en te mogen rekenen op zijn 'talenten en hartelijk belangstelling', brief in Parijs bezorgd bij hotel van G. B. Salm, brief d. d. 16 februari 1872, G. F. Westerman: Den Haag, Centraal Bureau voor Genealogie (CBG), archief 303, Archief Vereniging Familie Salm, 395. Het is niet duidelijk om welk werk en welke aankoop het gaat.

166 G. F. Westerman woont op Plantage Middenlaan 24: zie SAA, archief 395, 1154. Westerman zou het woonhuis en perceel nalaten aan de gemeente Amsterdam: vervolgens wordt hier de Artis (vanaf 1894: Hollandsche) Schouwburg gebouwd (1891-1892, C. A. Bombach (1857-1917)). Bombach woonde tussen 1889 en 1891 op de Plantage Middenlaan 78, het adres waar A. Salm GBzn woonde na zijn terugkeer uit Parijs en zijn daaropvolgend huwelijk. Bombach was een omstreden architect met een bewogen leven: zie <https://www.amsterdamsebinnenstad.nl/binnenstad/250/amsterdam1900-bombach.html> (geaadpleegd 19 augustus 2018). De Hollandsche Schouwburg was tussen 1942 en 1943 de deportatieplaats voor joden in Amsterdam en is nu een monument en gedenkplaats.

167 Kuyt 1991, p. 109 en p. 111. Overigens is oom en schoonvader Hendrik Salm (1796-1862) ook lid: Hell en Los 2012, p. 46 en pp. 51-53. A. Salm wordt lid op 20 juli 1876, SAA, Archief 1315, 9.

168 Voor de aanbesteding van onderdelen van de roofdierengalerij zie Archief van het Koninklijk Zoölogisch Genootschap Natura Artis Magistra, SAA, 395, 1114. Voor bestek en voorwaarden zie SAA, 395, 1106 en 1125.

169 Kuyt 1997, p. 35. Zie ook Van Geemert 2001, p. 47. Voor een rekening van Salm aan Artis inzake de grote-dierengalerij, met een honorarium van 5%, NLG 2039,46, met onkosten totaal NLG 2239,=, z. d., 1862, zie SAA, archief 395, 3781.

een giraffenstal (verplaatsing en uitbreiding, 1863).¹⁷⁰ Salm ontwerpt niet alleen dierenonderkomens maar bijvoorbeeld ook het faunagebouw en de Artisbibliotheek aan de Plantage Middenlaan (1866-1867, uitbreiding bibliotheek 1869 en 1870), in eclectische stijl.¹⁷¹ Op het terrein ontwerpt hij twee bruggen over de Nieuwe Prinsengracht (1864, deels gesloopt). De gracht wordt afgesloten voor de doorgaande scheepvaart en omgevormd tot vijvers.¹⁷² Aan de Plantage Kerklaan (1870) ontwerpt hij het ledenlokaal in neoclassicistische stijl.¹⁷³

Aan de oostelijke rand van het terrein ontwerpt Salm de bergloodsen aan de Lijnbaansgracht (1874-1875, 1878, 1885), gebouwd in chaletstijl.¹⁷⁴ Voor de dierenonderkomens ontwerpt hij nog een zeeleeuwenverblijf (1877-1878). Het ontwerp is van G.B. Salm maar zijn zoon maakt hiervoor een voorbeeldschets van het zeeleeuwenverblijf van de dierentuin in Antwerpen, waar hij speciaal naar toegaat.¹⁷⁵ Het is een eerste poging om A. Salm bij Artis als architect te introduceren. Helaas zal dat faliekant mislukken, zoals wij later zullen zien.

De ontwerpen van G.B. Salm zijn gevarieerd in stijl. Afhankelijk van de functie of status van een gebouw speelt G.B. Salm met gangbare neostijl en/of een combinatie van stijlvormen.¹⁷⁶ Het is echter in samenwerking met zijn zoon dat G.B. Salm zijn meest belangrijke werk voor Artis zou bouwen: het Aquarium (1879-1880). Met zijn classicistische gevel is het nog altijd het meest gezichtsbepalende gebouw aan de Plantage Middenlaan. Op dit gebouw wordt in paragraaf 5.5 teruggekomen.

De verhuizing naar de Plantage Middenlaan levert nog een nieuwe architectuuruitdaging op die G.B. Salm in zijn stoutste dromen niet zou hebben kunnen bevroeden. Zijn buurman, op nummer 15, de likeurstoker F.J.W.H. Schmitz en zijn goede vriend G.F. Westerman nemen samen met K.A. Schadd, A.G.M. Caramelli en W. Ramann in 1871 het initiatief voor een omnibusdienst.¹⁷⁷ De gegoede burgerij die neergestreken is in de Plantage heeft zijn

170 Kuyt 1991, p. 109.

171 Kuyt 1997, pp. 35-36 en Van Geemert 2001, p. 109 en pp. 123-124.

172 Kuyt 1997, p. 35, zie ook Van Geemert 2001, p. 109 en p. 136.

173 De oorspronkelijke ledenlokalen omvatten het huidige kantoorpand van Artis. De voormalige concertzaal is nu een televisiestudio. Zie Van Geemert 2001, p. 146. Het pand van de ledenlokalen kent een beladen historische geschiedenis. In de periode 1939-1968 was het gebouw in gebruik als bevolkingsregister. Door de verzetsgroep van Gerrit van der Veen werd in 1943 door een bomaanslag een gat geslagen. Hierdoor verloor het pand zijn bovenverdieping en een kap. Na de oorlog is dat zo gelaten. De renovatie van het pand in 2014 werd niet enthousiast ontvangen. Zie hiervoor <https://www.parool.nl/amsterdam/nieuwbouw-plantage-kreeg-nominatie-maar-is-volgens-sommige-kenners-mislukt-a3810687/> (geraadpleegd 18 oktober 2017). Voor nota verschillende behangerswerken aan de Nieuwe Lokalen, z.d., zie Archief van het Koninklijk Zoologisch Genootschap Natura Artis Magistra, SAA, archief 395, 3781.

174 Kuyt 1997, p. 36 en Kuyt 1991, pp. 109-110 en p. 118. Zie ook Rijkscommissie voor de Monumentenzorg 1984, p. 34.

175 Kuyt 1991, p. 109. Zie ook Kuyt 1997, pp. 36 en 73.

176 Kuyt 1991, pp. 109-110.

177 Schmitz was erfgenaam van het likeurmerk Wijnand Fockink, zie <https://wynand-fockink.nl>

werk in het centrum. Men gaat dan ook elke ochtend, zoals te doen gebruikelijk, met een huurrijtuig naar het werk. In de middag volgen de dames die in het centrum inkopen gaan doen.¹⁷⁸ Vervolgens moet iedereen weer terug. Vanuit deze vervoersbehoefte ontstaat in 1871 het initiatief voor een geregelde paarden-omnibusdienst van de Plantage naar de Dam.¹⁷⁹ Het initiatief slaat aan en op 1 juli 1872 wordt de AOM opgericht.

Het resulteert in een reeks van ontwerp opdrachten voor stallen, kantoorgebouwen, remises en pakhuizen in de periode van 1872-1894, met name op het Roeterseiland, grenzend aan de Plantage.¹⁸⁰ Ook ontwerpt G.B. Salm de directeurswoning voor de eerste directeur van de AOM: K.H. Schadd (1878, Plantage Middenlaan 60), een statig vierkant herenhuis in classicistische stijl met witgepleisterde muren.¹⁸¹ Uiteindelijk zal zoon A. Salm ook gaan ontwerpen voor de AOM.

2.6. De praktijk

In de archieven van vader en zoon Salm is helaas alleen een zeer intensieve briefwisseling overgeleverd uit de periode 1877-1878, wanneer Bram in Zwolle en later in Parijs studeert. Via deze correspondentie leert men de praktijk van vader Salm zeer goed kennen. Omdat er verder weinig te vinden is over de praktijk van vader Salm uit de eerste hand is de keuze gemaakt om deze periode uitgebreid te beschrijven. Het is namelijk de enige mogelijkheid om dichtbij vader Salm en zijn praktijk te komen. Men krijgt hierdoor niet alleen inzage in de diverse projecten maar ook inzage in de diverse beslommingen van het voeren van een praktijk: het onderhouden van contacten en dineren met cliënten, het inwinnen van advies (vaak bij zijn zoon), de reizen naar het buitenland en de financiën.

Vader kijkt uit naar de samenwerking met zijn zoon en beklagt zich over zijn medewerkers, 'die flauwe kunstenaarsheeren' die 'zoo wat van niets weten en niets kennen'.¹⁸² Op zijn bureau verzucht hij dan ook menigmaal: 'Och was Bram maar op mijn bureau dan had ik zeker in hem een helper'. Zelfs een cliënt van kantoor, A.W. van Eeghen stelt voor: 'kan je zoon dat niet eens doen'.¹⁸³ Zo wordt langzaam het pad geëffend voor de intrede van Bram op kantoor. Dit

---

(geraadpleegd 18 oktober 2017). Schadd heeft een uitgeverij in de Kalverstraat, Caramelli is directeur van kunsthandel Buffa en Zoon en W. Ramann is reder: zie Roegholt 1982, pp. 62-63.

178 Lesger 2013, pp. 233-234.

179 Lesger 2013, pp. 233-234. Zie voor een verdere achtergrond Wagenaar 1990, pp. 306-310. Een omnibus is een paardenkoets voor zo'n twaalf passagiers. Het is de voorloper van de paardentram. Berlage is nogal kritisch over de invloed van de Omnibus-Maatschappij op het straatbeeld: zie Van der Woud 1997b, p. 201.

180 Kuyt 1997, pp. 58-60, 62, 64, 65, 82, 83 en 99.

181 Kuyt 1997, p. 65.

182 Brief 1 augustus 1877, SAA, archief 1315, 24.

183 Brief d.d. 8 november 1877, SAA, archief 1315, 24.

zal echter nog enige jaren duren.

De meeste architecten hebben niet meer dan twee medewerkers. De architect, zo ook Salm, doet meestal het ontwerp- en tekenwerk zelf.¹⁸⁴ Naarmate de architect succesvoller is, kan het tekenwerk worden overgelaten aan de tekenaars; de architect maakt dan de eerste schetsen. Bij de grotere bureaus wordt de architect meer zakenman en organisator.¹⁸⁵ Dan verschijnt ook een chef de bureau op kantoor en bij zoon Salm zelfs een secretaris. Hoewel vader Salm start met een klein bureau heeft hij al snel, net als later zijn zoon Salm, een groot bureau met meerdere medewerkers.

In die tijd is een van die medewerkers de getalenteerde G. van Arkel (1858-1918), wellicht de bekendste leerling van G.B. Salm. Van Arkel komt in 1876 via W. Wilkens, de bureauchef van G.B. Salm, terecht bij Bureau Salm.¹⁸⁶ Van Arkel tekent mee en werkt aan de uitvoering van diverse projecten van G.B. Salm waaronder het Aquarium van Artis (Plantage Middenlaan 53, 1881-1882, G.B. Salm en A. Salm), de 'Amstel' bierbrouwerij (diverse projecten, Buitensingel, G.B. Salm), pakhuizen 'De Yzerstaven' aan de Spuistraat (Spuistraat/Nieuwezijds Voorburgwal 22, 1872, G.B. Salm), het gebouw voor de 'Vrije Gemeente' (Weteringschans 6-8, 1879, G.B. Salm) en de Wester Suikerraffinaderij (Van Noordtkade 20, 1882-1883, G.B. Salm). Bij het vertrek van Wilkens gaat Van Arkel met hem mee en wordt in 1882 zijn compagnon.¹⁸⁷ Het vertrek van Wilkens en Van Arkel zal een aderslating zijn geweest voor het bureau Salm. Ook de bekende Leidse architect H.J. Jesse (1860-1943) is enkele jaren tekenaar bij bureau Salm.¹⁸⁸

Sociale verplichtingen horen bij het werk. Zo gaat hij naar de eerstesteeenlegging bij J.A. Langerhuizen. Aansluitend gaat Bart dineren met Langerhuizen in 'het Hof van Holland', een restaurant in het centrum van Hilversum.¹⁸⁹ J.A. Langerhuizen (1845-1914), een commissieonair uit Amsterdam, koopt in februari 1876 Villa Bagatelle aan de 's-Gravenlandseweg 54 te Hilversum en laat die in zijn geheel verplaatsen. G.B. Salm lijkt hierbij op te treden als adviseur dan wel een verbouwing te realiseren.¹⁹⁰

In augustus 1877 is Bart Salm heel druk, hij komt nauwelijks buiten.¹⁹¹ Hij moet naar Parijs

184 Krabbe, Broekhuizen en Smit 2018, p. 66.

185 Krabbe, Broekhuizen en Smit 2018, p. 66.

186 Wilkens stuurt als Bram in Parijs zit ook af en toe wat stukken door: zie bijvoorbeeld brief d.d. 21 januari 1880, SAA, archief 1315, 33.

187 Breen 1917, pp. 3-4.

188 Zie ook Anoniem 1940, z. p.

189 Brief d.d. 20 juli 1877, SAA, archief 1315, 24. Het diner noemt Bart 'erg deftig'. Zie brief d.d. 21 juli 1877, SAA, archief 1315, 24.

190 Brief d.d. 27 juli 1877, SAA, archief 1315, 26. Zie ook Van der Schuyt en De Ronde 2005, pp. 219-221 en <http://www.onsamsterdam.nl/tijdschrift/jaargang-2017/55-tijdschrift/tijdschrift-jaargang-2017/3585-nummer-7-juli-augustus-2017?showall=&start=2> (geraadpleegd 2 november 2017).

191 Brief d.d. 18 augustus 1877, SAA archief 1315, 24. Zijn vrouw spreekt eerder de hoop uit dat het rustiger wordt voor Bart omdat het de zomer zeer druk geweest is: brief d.d. 20 juli 1877, SAA, archief 1315, 24. Dat is echter niet het geval. Weliswaar ligt het werk op de ambachtsschool, waar Salm lesgeeft, stil omdat het vakantie is, hij gaat vervolgens wel naar de Haarlemmermeer met de heren Hauser en Molenkamp voor een

maar kan er geen tijd voor vinden. Hij gaat zaterdagavond met de trein vanuit Amsterdam naar Hilversum en blijft dan tot maandag, om de heren Langerhuizen en Brix te zien en het onderhanden werk te bespreken. Ook is Bart bezig met de aanbesteding van het huis van de heer Weiland.¹⁹² Voor de Amsterdamse arts C. Brix ontwerpt G.B. Salm Villa Oersberg ('s-Gravelandseweg 99, Hilversum 1877, gesloopt omstreeks 1920).¹⁹³

Vervolgens meldt hij dat het werk voor de AOM stil staat nadat de tramremise op de Overtoom is geopend.¹⁹⁴ Uiteindelijk lukt het hem om eind augustus naar Parijs te gaan.¹⁹⁵ De reden voor de reis naar Parijs is om een Panorama-gebouw te bekijken, wat hij zelf een grote gashouder noemt.¹⁹⁶ Het betreft een ontwerp voor een besloten prijsvraag voor een gelijksoortig gebouw in de Plantage.¹⁹⁷ Bart meent dat het Panoramawerk niet veel belooft, hij vindt het te eenvoudig voor wat nieuws. Het gevolg is wel dat het een kopie wordt van het Franse voorbeeld. Daarnaast is er weinig geld om er een blok omheen te bouwen. Hij maakt er een tekening voor.¹⁹⁸ Verder bezoekt hij de opera en een tentoonstelling. Uiteindelijk krijgt hij in november voor het Panoramaontwerp een afrekening voor het ontwerp van NLG 300 (conform het programma) en verneemt hij dat vooralsnog niets is besloten.¹⁹⁹ Hij maakt de tekening af voor een stal van de AOM voor zestien paarden,

---

nieuw project: brief d.d. 21 juli 1877, SAA, archief 1315, 24. Onbekend is welk project. Bart Salm heeft ook regelmatig vergaderingen van de ambachtsschool: brief d.d. 8 november 1877, SAA, archief 1315, 24, zie ook brief d.d. 10 december 1877, SAA, archief 1315, 24. Het werk voor de ambachtsschool is redelijk intensief en wordt zeer gewaardeerd. Het bestuur roept dan ook de hulp in van Bram voor een cadeau aan zijn vader ter gelegenheid van de nieuwe lokalen: brief d.d. 18 augustus 1877, SAA, archief 1315, 26. Welk cadeau hij krijgt is onbekend, wel sturen ze hem een dankbrief: brief d.d. 24 oktober 1877, archief 1315, 3.

192 Brief d.d. 8 augustus (zonder jaar, waarschijnlijk 1877), SAA, archief 1315, 24. Onbekend is welk project dit is.

193 Van der Schuyt en De Ronde 2005, pp. 288-291.

194 'aardig feest geweest', kan hij daarover melden: brief d.d. 9 augustus 1877, SAA, archief 1315, 24.

195 De heenreis naar Parijs doet hij aan een stuk van acht uur 's ochtends tot kwart over tien 's-avonds. De terugreis gaat over Brussel, waar hij verblijft om de dag erna 's avonds in Hilversum terug te keren. Hij uit de wens dat hij samen met Bram Parijs kon verkennen. Hij verzucht dat 'Meijer en Willink' thans thuis zijn, 'de wil is goed. Evenwel hebben ze weinig in het hoofd. Gelukkig gij beter onderwijs krijgt.' Brieven d.d. 30 augustus 1877 en 8 september 1877, SAA, archief 1315, 24.

196 Brief 8 september 1877, SAA, archief 1315, 24.

197 Het panoramagebouw is ook een initiatief van Westerman, reden dat Salm gevraagd zal zijn: Wolf 2012, p. 39. Zie ook: Mehos 2006, p. 97.

198 'weer in haast', verzucht hij: brief 8 september 1877, SAA, archief 1315, 24. Enkele jaren later maakt A. Salm ook een schets voor een voorgevel van een panoramagebouw. Toen hij de opdracht kreeg, moest hij gelijk aan het 'concours' van vader denken van enkele jaren eerder: zie brief d.d. 12 februari en 10 maart 1880, SAA, archief 1315, 33. Voor de tekening zie Panoramagebouw, Plantage Middenlaan 50, schetsontwerp met opstand van de gevel, 1880, SAA, Beeldbank, 1315BT901314 en Panoramagebouw, Plantage Middenlaan 50, perspectivische schets van de voorzijde van het gebouw, 1880, SAA, Beeldbank, 1315BT901315.

199 Brief d.d. 8 november 1877, SAA, archief 1315, 24. Zie ook brief d.d. 8 november 1877, SAA, archief 1315, 3. Uiteindelijk zal I. Gosschalk (1838-1907) de (besloten) prijsvraag winnen. De andere deelnemers zijn J.L. Springer (1850-1915) en A.L. van Gendt (1835-1901). Aanbesteed door de Panorama-Maatschappij

Langerhuizen komt langs om de hele gevel aan te passen en de school is klaar. Hij is ook bezig met het Aquarium.²⁰⁰

In de herfst is er sprake van een reis naar Frankfurt en vervolgens Hannover.²⁰¹ Uiteindelijk reist Bart helemaal naar Berlijn.²⁰² Hannover en Berlijn bezoekt hij samen met A.W. Krasnapolsky (1834-1912), door Bart 'Kras' genoemd, om te bekijken hoe Krasnapolsky zijn tuin wil inrichten.²⁰³ Het gaat hier om de wintertuin voor Grand Café Krasnapolsky waarvoor Bart Salm in 1879 een ontwerp zal maken. Blijkbaar is er spanning tussen Bart en Krasnapolsky.²⁰⁴ Mogelijk is de opdracht lange tijd niet zeker: Bram zinspeelt hierop wanneer hij naar een krantenartikel verwijst dat stelt dat de opdracht naar een ander gegaan is.²⁰⁵ In januari 1878 spreekt Bart opnieuw met Krasnapolsky over de toekomstplannen. Hij merkt daarover op aan Bram: 'Doe als ik wat je kan en daarmee basta.'²⁰⁶ Op 8 juni 1880 bericht Bart aan Bram dat de tuin nog steeds niet af is.²⁰⁷ Dat blijft onduidelijk omdat hij daar enkele maanden later opnieuw naar informeert. Intussen krijgt Bram in oktober 1879 de opdracht voor een koffiehuis in Arnhem.²⁰⁸ Dat opent al een jaar later. Ook daarvan wil Bram alles weten.²⁰⁹

---

op 9 april 1879. Na langdurige leegstand in 1935 gesloopt. Zie ook, Anoniem 1877a), z.p., Keuning en Lansink 1999, p.67 en Middelkoop 1997b, pp. 70-80.

200 Dit is de eerste vermelding van het ontwerp voor het Aquarium voor Artis: brief 8 september 1877, SAA, archief 1315, 24.

201 Brief d.d. 26 oktober 1877, SAA, archief 1315, 24.

202 Briefkaart d.d. 16 november 1877, SAA, archief 1315, 26.

203 Brief d.d. 8 november 1877, SAA, archief 1315, 24.

204 Bart meldt aan Bram dat Krasnapolsky de zaak heeft overgedaan maar wel erbij blijft. Bart merkt op: 'veel gepraat veel onwaarheden'. Brief d.d. 4 december 1877, SAA, archief 1315, 24.

205 Bram merkt hierover op 'Als Bijvoet zich nu maar niet bij hem opdringt met zijn project van een winter-tuin 'a la Roetemeyer!': Brief d.d. [zonder datum] november 1877, SAA, archief 1315, 23.

206 Brief d.d. [ongedateerd], SAA, archief 1315, 24.

207 Daarbij is het bij Bram nog steeds onduidelijk of de opdracht nou voor Krasnapolsky is of de 'Groningsche Compagnie'. Brief d.d. 18 juli 1880, SAA, archief 1315, 33. Het is onduidelijk waar deze verwarring vandaan komt. Krasnapolsky was immers eigenaar gebleven. Zie Vreeken en Wouthuysen 1987, pp. 97-112, met name pp. 100-103 en 107-109.

208 Brief d.d. 17 oktober 1879, SAA, archief 1315, 32, zie ook brief d.d. [dag onleesbaar] oktober 1878, SAA, archief 1315, 32. Het koffiehuis ligt in de Vijzelstraat: Anoniem 1879a, z.p..

209 Brief d.d. 23 november 1880, SAA, archief 1315, 33.

Vervolgens werkt hij aan een huis dat gebouwd wordt voor baron G.A. Tindal (1839-1921) (1878, Sarphatikade 1).²¹⁰ Volgens Bart Salm betreft het een goedkoop huis en hij geeft aan moeite te hebben om een gelukkig motief te vinden.²¹¹ Enkele maanden later heeft hij de tekeningen af en het klad-bestek geschreven.²¹² A. Salm zou later voor G.A. Tindal Villa Bel Air in Hilversum verbouwen (Ceintuurbaan 16, 1904, 1912).²¹³

Salm moet rekenen voor een kap en informeren bij Meeren, Nering Bögel en Cahen hoe het met het werk staat.²¹⁴ Hij doet ook mee aan een prijsvraag in 'oud-Hollandsche stijl'.²¹⁵ Hij vraagt vervolgens aan Bram om aan J.G.J. van Roosmalen, de docent van zijn zoon, te vragen wat hij van die oud-Hollandsche stijl denkt.²¹⁶ Op zich is het opmerkelijk dat Salm hier de mening van Van Roosmalen vraagt. De bak- en bergsteenarchitectuur in oud-Hollandsche stijl was in die tijd behoorlijk populair, zowel nationaal als internationaal.²¹⁷ Het suggereert dat Salm daar toch zijn bedenkingen over heeft dan wel onzekerheid over voelt.

Voor Hilversum tekent hij een 'Regthuis', een gemeentehuis met kantongerecht. Hij vraagt daarbij aan zijn zoon of hij zin heeft om een plan te maken. Het is voor een gemeente met 9.000 zielen.²¹⁸ Over het programma merkt hij op: 'de architect zal wel weten wat nodig is. Van Appeldoorn en Barneveld is te klein, enz.' Hij weet niet hoe het gaan zal maar zal eerst

210 Kuyt 1997, p. 66. Zie ook brief inzake afrekening, brief d.d. september 1879, SAA, archief 1315, 3. De familie Tindal is gelieerd aan de familie Van der Vliet (van de Firma De Yzerstaven). Hoogstwaarschijnlijk is zo dan ook het contact tot stand gekomen. Zie Van Vonderen 2013, p. 151. Voor G.A. Tindal zie o.a. <https://www.maritiemdigitaal.nl/index.cfm?event=search.getdetail&id=120100690>, geraadpleegd 25 januari 2020. Hij werd baron in 1880, formeel was hij in 1878 jonkheer. Na een carrière in de marine, was hij oprichter van een stoomvaartmaatschappij, wethouder in Amsterdam en kamerheer van Koning Willem III.

211 Brief d.d. 17 oktober 1877, SAA, archief 1315, 24.

212 Brief d.d. 8 november 1877, SAA, archief 1315, 24 en brief d.d. [ongedateerd], SAA, archief 1315, 24. Blijkbaar ondervindt de bouw wat problemen want Bram vraagt namelijk na of het werk bij Tindal wat gelukkiger gaat. Brief d.d. 2 juni 1878, SAA, archief 1315, 30. Voor tekening woonhuis G.A. Tindal door G.B. Salm, februari 1878 zie: HNI, Arkel, G. (Gerrit) van / Archief ARKE, t39.

213 Westermann en Van der Velden 1985, p. 15, die G.B. Salm noemen, maar die was toen al overleden. Voor zoon Salm zie brieven d.d. 18 augustus en 10 oktober 1911, Rekeningboek 1891-1917, SAA, archief 1315, 45.

214 Brief d.d. 17 oktober 1877, SAA, archief 1315, 24. Welk werk het voor 'Meeren' betreft is onduidelijk. Het werk voor Nering Bögel betreft waarschijnlijk de brood- en meelfabriek Ceres (Nieuwe Prinsengracht 55-63), het werk voor J. Cahen jr. betreft waarschijnlijk Dames kleeder- en mantelmagazijn Aux Quatre Saisons (Kalverstraat 44-46).

215 Brief d.d. 31 januari 1878, SAA, archief 1315, 24. De prijsvraag ziet op 'Leemanshoop' en dus niet op een ontwerp voor G.A. Tindal: anders zie Middelkoop 1997a, p. 18, waar ook deel citaat opgenomen.

216 Brief d.d. 8 november 1877, SAA, archief 1315, 24.

217 Van der Woud 1997b, p. 204.

218 Brief d.d. 8 november 1877, SAA, archief 1315, 24.

slechts een plan maken.²¹⁹ Bram is mogelijk nog enthousiaster over de opdracht dan Bart: hij heeft er 'veel zin in'.²²⁰ Bart geeft aan dat het programma (van eisen) voor het gemeentehuis ontbreekt en dat hij 'moet zoo wat zelf weten.' Vervolgens geeft hij een opsomming wat het allemaal zou moeten bevatten zoals een zittingszaal, een gemengde zaal, een secretarie, een burgemeesterskamer en zo gaat hij nog even door.²²¹ Bram dankt vader voor het programma, vraagt zich af waar het 'Regthuis' komt en geeft aan erover na te denken.²²² Hij vraagt vervolgens regelmatig naar de status van het 'Regthuis' in Hilversum, of het een vrijstaand gebouw moet zijn en eventueel met ramen, want merkt hij op, als er gevolgen zijn voor het plan: 'dien ik dat toch te weten?!'²²³ Bram moet regelmatig vragen herhalen aan zijn vader om antwoord te krijgen. In januari geeft Bart aan dat het ontwerp niet echt wil lukken.²²⁴ Uiteindelijk gaat het plan niet door: de minister van Justitie geeft geen toestemming.²²⁵

Bram leest in de krant dat de opdracht voor het Aquarium naar zijn vader gegaan is en feliciteert hem daarmee.²²⁶ Bart zelf wil eerst een ontwerp maken voor het Aquarium en dan naar Frankfurt.²²⁷ De reis naar Frankfurt wordt meerdere keren uitgesteld.²²⁸ Uiteindelijk gaat Bart met Kerst 1877 naar Parijs, vermoedelijk voor het Aquarium.²²⁹

---

219 Brief d.d. 8 november 1877, SAA, archief 1315, 24.

220 Brief d.d. (ongedateerd) November 1877, SAA, archief 1315, 23.

221 Brief d.d. 4 december 1877, SAA, archief 1315, 24. Wel is de waarschijnlijke plaats bekend, aan het plein voor het Hof van Holland. Zie brief d.d. 17 november 1877, SAA, archief 1315, 3. Dat meldt vader echter niet aan zoon.

222 Zie ook brief d.d. 6 december 1877, SAA, archief 1315, 23.

223 Brief d.d. 14 december 1877, SAA, archief 1315, 23, zie ook brief d.d. 13 december 1877, SAA, archief 1315, 23.

224 Brief d.d. 7 januari 1878, SAA, archief 1315, 24. Bij Bram ook niet want later schrijft hij aan zijn moeder dat hij aan het Raadhuis niet meegetekend heeft. Brief d.d. 22 december 1878, SAA, archief 1315, 30.

225 Koenders 2001, p. 14. Bart Salm geeft bij de gemeente aan dat hij graag zijn tekeningen terug wil hebben maar dat hij geen honorarium in rekening zal brengen. Als bewijs van erkenning besluit de gemeenteraad hem dan ook een geschenk aan te bieden. Anoniem 1880b, z.p., aanwezig in SAA, archief 1315, 3. Het geschenk wordt hem enkele maanden later aangeboden: een beeld. Brief d.d. 27 april 1880, SAA, archief 1315, 3.

226 Brief d.d. [zonder dag] november 1877, SAA, archief 1315, 23.

227 Brief d.d. 8 november 1877, SAA, archief 1315, 24.

228 Dat wil hij doen met de kerstdagen: brief d.d. 10 december 1877, SAA, archief 1315, 24. Hij klaagt vervolgens weer over kantoordrukke en geeft aan niet naar Frankfurt te gaan als Bram uit Zwolle overkomt voor de kerstdagen. Brief d.d. 15 december 1877, SAA, archief 1315, 24. Zie ook briefkaart 20 november 1877, SAA, archief 1315, 26.

229 Salm heeft ter voorbereiding van de opdracht ook al veel gereisd voor het Aquarium. Zie brief [zonder dag] september 1877, SAA, archief 1315, 23, brief d.d. 14 december 1877, SAA, archief 1315, 23 en brief d.d. 18 augustus 1877, SAA, archief 1315, 24. Enkele jaren later gaat hij weer naar Frankfurt voor 'Aquariumzaken': Brief d.d. 12 februari 1881, Archief van de Centrubank en rechtsvoorganger, SAA, archief 1431, 264.

In januari 1879 is Bart weer volop aan het ontwerpen. Hij stuurt zeven tekeningen naar Oscar Carré (1845-1911) maar krijgt geen reactie. Bart is bang dat men zich achter zijn rug om bij Carré beklaagt.²³⁰ Vervolgens spreekt hij Carré en noemt hem 'lichtvaardig op oneerlijke manier'.²³¹ Onduidelijk is om welk ontwerp voor Carré het hier gaat. Bart Salm en Oscar Carré hadden vier jaar eerder al samengewerkt. In 1875 heeft Oscar Carré namelijk plannen om een stenen circus neer te zetten in Amsterdam.²³² Grote steun krijgt hij daarbij van Westerman, de directeur van Artis. Niet alleen zijn Westerman en Oscar Carré goede vrienden, ze wonen ook nog eens (vanaf 1867) op de Plantage Middenlaan, net als Salm (vanaf 1870). Westerman en Carré delen hun belangstelling voor dieren en werken dan ook samen: Carré stalt zijn exotische dieren zoals olifanten in de winter bij Artis, waardoor Westerman gedurende de wintermaanden enkele extra attracties heeft voor het publiek. Omdat Oscar Carré de Nederlandse taal niet echt machtig is, treedt Westerman regelmatig op als woordvoerder. Daarnaast behartigt hij ook zijn belangen.²³³ Het is Westerman die in 1876 regelt dat Carré een vaste locatie kan krijgen op een terrein aan het Weteringplantsoen, in erfpacht van de gemeente.²³⁴ Westerman regelt ook de architect en vraagt daartoe zijn vaste architect voor Artis: G.B. Salm.²³⁵ Salm gaat daarvoor zelfs naar Leipzig om Carré op 28 september 1876 te ontmoeten.²³⁶ Salm is blijkbaar zo enthousiast over de opdracht dat hij meteen naar Wenen doorreist om ook daar een circustent te bekijken. Hij belooft daarbij de tekening naar Carré te zenden.²³⁷

Salm ontwerpt in november 1876 voor Carré een rechthoekig gebouw, waarvan alleen een grondplan bewaard is gebleven.²³⁸ Een rechthoekig gebouw is ongebruikelijk voor die tijd omdat nagenoeg alle circusgebouwen zijn geïnspireerd door het Cirque d'Été in Parijs, een oer-model met een ronde vorm en een ronde overkapping. Mogelijk kiest Salm op aangeven van Carré voor een rechthoekig gebouw in verband met de combinatie van een piste en een lijsttoneel, waardoor flexibiliteit in de optredens mogelijk wordt. Het als een 'sierlijk werk' omschreven ontwerp van Salm, wordt uiteindelijk niet gebouwd.²³⁹ Door aanvullende eisen vanuit de gemeente voor het gebruik van het gebouw trekt Oscar Carré zich in december 1876 terug uit het project.²⁴⁰

230 Brief 7 januari 1878, SAA, archief 1315, 24.

231 Brief d.d. 22 januari 1878, SAA, archief 1315, 24.

232 Brief d.d. 24 november 1875, SAA, archief 395, 615.

233 Zie bijvoorbeeld brief d.d. 1 september 1876 en volmacht 4 september 1876, SAA, archief 395, 615 alsmede Wolf 2012, pp. 37-40.

234 Zie onder meer brief d.d. 29 maart 1876, 30 mei 1876, 23 augustus 1876, 31 augustus 1876 en brief d.d. 7 december 1876 en ontwerpakte van uitgifte erfpacht, SAA, archief 395, 615.

235 Brief d.d. 11 september 1876, SAA, archief 395, 615.

236 Telegrammen d.d. 25 september 1876, SAA, archief 395, 615.

237 Brief d.d. 10 oktober 1876, SAA, archief 395, 615 en brief [ongedateerd], 1879, SAA, archief 1315, 31.

238 Voor grondplan zie brieven en stukken 1875-1881, SAA, archief 395, 615.

239 Wolf 2012, pp. 37-40.

240 Zie brief d.d. 16 december 1876, SAA, archief 395, 615. Carré vertrekt naar Keulen en koopt in december 1878 een terrein aan de Gertrudenstrasse naast de Neumarkt waar hij een rechthoekig stenen circusgebouw laat optrekken, ontworpen door Heinrich Nagelschmidt, een Keulse kerkarchitect. Ook hier heeft het gebouw

Vervolgens verkrijgt Oscar Carré in oktober 1879 een stuk grond aan de Binnen-Amstel in eigendom, een perceel van 40 bij 40 meter. Hier zet hij in korte tijd een tijdelijk circus neer: de openingsvoorstelling is al op 10 januari 1880. Het circus heeft een voorgebouw van steen en de circustent is van hout. In het voorgebouw zijn verder een directeurswoning en lokalen om uitgebreid te eten en te drinken. De grote houten koepel van de circustent is beschilderd met afbeeldingen van personen uit de (Nederlandse)vaderlandse geschiedenis door de Russische hofschilder Albert Bredow (1828-1899). Het gebouw wordt in de pers geprezen om zijn inrichting en comfort.²⁴¹ Vanwege brandgevaar wordt het gebouw op last van de brandweer in 1884 gesloopt.²⁴² De kans is aanzienlijk dat de tekeningen waarnaar Salm verwijst in zijn brief betrekking hebben op dit tijdelijke gebouw.

Voor gebroeders Van der Vliet, een opdrachtgever waarvoor hij vaker werkt, tekent hij een stenen walmuur en een kantoor (De Yzerstaven, Grote Bickerstraat 20-24, 1878-1880).²⁴³ Hij is daar deels mee klaar en dan kan hij het bestek gaan schrijven.²⁴⁴ Vader vraagt zoon Salm ook om advies voor het ontwerp van de kerk van de Vrije Gemeente (1879-1880, Weteringschans 20).²⁴⁵ Bram bezoekt daarvoor de bibliotheek van de École des Beaux-Arts, raadpleegt onder meer Viollet-le-Duc en stuurt vader Salm voorbeelden van ornamenten.²⁴⁶

Bram helpt zijn vader ook met het ontwerp voor de dameskledingzaak van J. Cahen jr.

---

zowel een circuspiste als een volwaardig toneel, zoals eerder in het ontwerp van Salm. Zie Wolf 2012, p. 40.

241 Wolf 2012, pp. 42-43. Voor een afbeelding zie p. 43. Zie ook Anoniem 1879b, z.p., Anoniem 1880d, z.p., en Anoniem 1880c, z.p.

242 Wolf 2013, p. 69. Wanneer enkele jaren later Oscar Carré een kans krijgt om het bestaande terrein bijna te verdubbelen, laat hij het daar het nu bekende Circustheater Carré (1887) bouwen. Noch Westerman noch Salm spelen daarbij een rol. Westerman is wellicht dan al te oud, ruim in de tachtig. Voor de architectuur vraagt hij J.P.F. van Rossem (1854-1918) en W.J. Vuyk (1855-1918): Wolf 2012, pp. 56-57.

243 Kuyt 1997, pp 64-65, voor andere werken zie pp. 52-53. De familie Van der Vliet waren groothandelaren in ijzer en wisten in te trouwen bij de familie Borski, een van de rijkste families van Nederland. Zoon Salm zal voor leden van de familie Van der Vliet en Borski diverse landhuizen ontwerpen: villa Koningshof, Overveen, (1898-1900) voor mr. R.J. Luden (1857-1941) (gehuwd met M.W.J.J. van der Vliet (1857-1942), een dochter van W. van der Vliet en J. Borski), en Villa Lindenheuvel, Overveen, (1900, afgebrand 1970) voor de weduwe J.J. van der Vliet-Borski. Het echtpaar Luden- van der Vliet waren ook burens van het handelshuis Van Eeghen & Co op Herengracht 462 (zelf woonden ze op 460). Daar tegenover, op 495, woonde C.P. van Eeghen. Binnen dit netwerk kunnen de namen van vader en zoon Salm van diverse kanten genoemd worden: voor elk van de genoemde families zouden vader en zoon Salm ontwerpen maken. Voor familierelaties zie Van Vonderen 2013, p. 101, p. 311 en p. 333.

244 Brief [ongedateerd], SAA, archief 1315, 24.

245 Kuyt 1997, pp.68-69.

246 Brief d.d. [ongedateerd], 1879, SAA, archief 1315, 31. Bram geeft bij Pé, zijn toekomstige verloofde, aan dat hij zich heel trots voelt iedere keer dat zijn vader hem om advies of hulp vraagt: brief d.d. 22 april [ongedateerd], SAA, archief 1315, 34.

(1881, Kalverstraat 44-46).²⁴⁷ Hij stuurt daarvoor uit Parijs schetsen voor de etalage en het interieur alsmede een uitvoerige beschrijving.²⁴⁸ Bram pleit voor sierlijke ruime etalages, met spiegels aan de zijkanten en een achterkant van 'zwarthout' met panelen van gecapitonneerd fluweel en satijn. Daarnaast moet de etalage met zo weinig mogelijk gevuld worden bijvoorbeeld met slechts één japon.²⁴⁹ Het lijkt er dan ook op dat Bram tijdens zijn wandelingen door Parijs zijn ogen goed de kost heeft gegeven.

In februari 1878 liggen de werkzaamheden voor Artis in ieder geval stil. Voor de reden krijgt Bram van zijn vader geen antwoord.²⁵⁰ Mogelijk heeft het te maken met een ongeval, waarvan gewaag wordt gemaakt in de krant.²⁵¹ Bart geeft wel aan dat Westerman binnenkort veertig jaar voor Artis werkzaam is en vraagt aan Bram of ze iets voor hem kunnen tekenen.²⁵²

Bart wordt zenuwachtig door te veel werk.²⁵³ Dat begint dan ook zijn tol te eisen.²⁵⁴ Bart beklagt zich over het feit dat het met de werken niet goed gaat. Hij zou graag een tekenaar erbij willen hebben die wat meer geleerd heeft en hem beter begrijpt. Daarnaast wil hij iemand die goed kan schrijven en iemand die de rekeningen kan doen. Nu staat hij er alleen voor en doet alle drie. Dat is voor hem zeer vermoeiend zeker als hij niet voldoende kan rusten en nauwelijks vakantie heeft.²⁵⁵ Enkele jaren later lijkt de situatie niet echt verbeterd. Een brand legt op 7 januari 1880 een deel van de suikerraffinaderij van de Firma Beuker & Hulshoff aan de Lauriersgracht 38, ontworpen door vader Salm, in as. Naar aanleiding hiervan vraagt Bram Salm bij zijn vader na of hij zich kalm zal houden en niet 'overspannen & te zenuwachtig

---

247 Kuyt 1997, p. 70. Voor de afrekening zie brief d.d. 18 maart 1881, SAA, archief 1315, 3. J. Cahen jr. is een van de nieuwe ondernemers die naar voren komt in de hausse in de textielnijverheid door de invoering van confectie. Deze nieuwe ondernemers waren vaak Joods. Zie Bruin 1980, p. 43. Mogelijk is Cahen voor Salm een introductie in de Joodse Gemeenschap. Rond die tijd krijgt vader ook een opdracht van Bateli, brief d.d. 31 maart 1881, SAA, archief 1315, 3. Niet duidelijk is welk project dit is. Voor tekening winkel J. Cahen jr. door G.B. Salm, 1881 zie: HNI, Arkel, G. (Gerrit) van / Archief (ARKE), t40.

248 Brief [ongedateerd], 1880, SAA, archief 1315, 33.

249 Brief [ongedateerd], 1880, SAA, archief 1315, 33. Voor de ontwikkeling van het exterieur en interieur van Amsterdamse winkels in de periode van 1850-1940 zie: Lesger 2013, p. 276 e.v.

250 'In Artis ligt alles stil.': brief d.d. 24 februari 1878. Zie ook brief d.d. 28 februari 1878. Voor beide brieven zie SAA, archief 1315, 23.

251 Zie brief d.d. 17 februari 1878, SAA, archief 1315, 23.

252 Brief d.d. 15 februari 1878, SAA, archief 1315, 24.

253 Hij klaagt regelmatig over drukte. Daarnaast wordt hij ook nog eens zenuwachtig door de brieven die hij ontvangt van zijn zoon. Brief d.d. 10 december 1877, SAA, archief 1315, 24 en brief d.d. 27 januari 1878, SAA, archief 1315, 24.

254 Waarschijnlijk uit zich dat in lichamelijke klachten want hij heeft last van reuma en is ziek in zijn benen. Brief d.d. 8 november 1877, SAA, archief 1315, 24. Het jaar daarop heeft hij veel last van zijn rug. Brief [ongedateerd], SAA, archief 1315, 30.

255 Brief d.d. 22 januari 1878, SAA, archief 1315, 24.

zal zijn'.²⁵⁶ Maar ook al heeft hij het te druk, dan nog blijft hij klussen aannemen.²⁵⁷

De banden tussen de vader en zoon zijn innig maar zakelijk, ook al scheiden zich later de wegen. Zo vraagt vader aan C. Schöffner om een bedrag van NLG 124, 14 als gratificatie aan Bram aan te bieden en de tekeningen verder met hem te regelen.²⁵⁸ Later leent vader in ieder geval tekeningen van zoon.²⁵⁹ Dit zal vaker gebeurd zijn. Kenmerkender is wellicht dat in de laatste jaren van vader Bart en Bram een verdeling van het honorarium overeenkomen van 25% voor vader Bart en 75% voor zoon Bram.²⁶⁰ Ten slotte, in het kader van het overlijden van vader, neemt zoon diverse tekeningen van werken met beschrijving en bestekken over uit de nalaten-

²⁵⁶ Brief d.d. 12 januari 1880, SAA, archief 1315, 33. Zie ook Kuyt 1997, pp. 37-38.

²⁵⁷ E. Scheltema dringt bij Salm erop aan dat hij ook een verbouwing gaat doen van twee percelen in de Spuistraat. Betreft Spuistraat 119-123 voor H. Brückmann's naaimachinehandel, brief d.d. 22 februari 1880, SAA, archief 1315, 3, en <https://www.joodsamsterdam.nl/lorje-kantoorboekhandel/> (geraadpleegd 22 juli 2018). Salm accepteert en krijgt daarvoor een bedankje. Brief d.d. 9 juni 1880, SAA, archief 1315, 3. En later een fles wijn, brief d.d. maart 1881, SAA, archief 1315, 3. Zie ook rekening voor Brückmann, van J.J.J. Hol, brief d.d. 15 maart 1881, SAA, archief 1315, 3. Dit gebouw is niet opgenomen in de catalogus: zie Kuyt 1997. G.B. Salm werkt met Scheltema ook aan een gemeenschappelijk project: een gids met tekst en tekeningen om die vervolgens via een kolonel in Amsterdam naar het Ministerie van Oorlog te zenden ter goedkeuring. Scheltema wint advies in bij ene kapitein Van Pesch: als artillerist en schrijver is zijn oordeel zeer nuttig. Daarbij geeft hij ook aan ook gebruik te maken van Van Pesch' atlas voor het 'op steen brengen'. Scheltema vraagt aan Salm de tekeningen op te sturen. Brief d.d. 20 mei 1887, SAA, archief 1315, 3. Zie ook brief d.d. 24 november 1886, archief 1315, 3. Het is niet duidelijk welk project dit is: een boek is niet te vinden. Van Pesch is met zekere waarschijnlijkheid C.L. van Pesch (1851-1898), kapitein bij de artillerie, later gouverneur van de KMA in Breda en schrijver van diverse studieboeken. Een van die boeken, Seyffardt en Van Pesch, *Handboek voor officieren der artillerie*, Schiedam 1880, bevond zich mogelijk in de bibliotheek van G.B. Salm. Zie Bom 1898. Aanwezig in Collectie Stadsarchief Amsterdam: bibliotheek, SAA, archief 15030, 96267.

²⁵⁸ Brief d.d. februari 1880, SAA, archief 1315, 3. Met deze C. Schöffner had vader eerder contact over een trap, zie Brief d.d. 22 januari 1878, SAA, archief 1315, 24. In ieder geval duren de bijeenkomsten erg lang, want daar klaagt hij verschillende keren over. Brief d.d. 22 januari 1878, d.d. [ongedateerd] SAA, archief 1315, 24. Zie ook woonhuis Schöffner, ontwerptekening met wandopstand van een woonvertrek, ca. 1885, SAA, Beeldbank, 1315BT900592, ontwerptekening met wandopstand van een woonvertrek., ca. 1885, SAA, Beeldbank, 1315BT900594 en 1315BT900595. Waarschijnlijk gaat het hier om G.C.V. Schöffner (1841-1915), een koopman en kunstverzamelaar uit de Amsterdamse elite met een huis aan de Keizersgracht 319, zie Kleijn, Kurpershoek en Otani 2013, p. 146 en p. 459 en bevolkingsregister Amsterdam 1874-1893, https://archieff.amsterdam/indexen/bevolkingsregisters_1874-1893/zoek/query.nl.pl?i1=1&v1=G%20C%20V&a1=schoffner&x=22&z=b#BRB00264000178, geraadpleegd 4 juli 2019.

²⁵⁹ Van werken in de Linaeusstraat (remise AOM) en Schaalpenbrug (1892, de stal en remise): brief d.d. 24 april 1893, SAA, archief 1315, 12A.

²⁶⁰ Zie overzicht voor werk AOM 12 augustus 1893 en overzicht agentschap Groningen d.d. 24 maart 1894, Boekhouding periode 1882-1897, SAA, archief 1315, 44.

schap van zijn vader voor een totaalbedrag van NLG 400.²⁶¹ Toch een fors bedrag in die tijd.

De honoraria die G.B. Salm ontvangt voor zijn werk bedragen meestal 5% van de aanneemsom.²⁶² Een grote opdrachtgever, zoals suikerraffinaderij N. V. Spakler & Tetterode weet dat enkele jaren later terug te brengen naar 3%.²⁶³ Daarbij kan het om forse bedragen gaan. Op enig moment heeft G.B. Salm een vordering openstaan van NLG 2.435,63.²⁶⁴ Ook worden wel eens aparte tariefafspraken gemaakt, waarbij de opdrachtgever het tarief dicteert aan de architect. Voor de aanleg van de kelders van Beijersch-Bierbrouwerij De Amstel krijgt Salm NLG 4.000 voor de hele klus, hoewel eerder NLG 3.000 was afgesproken.²⁶⁵ Aan het eind van datzelfde jaar wordt voor een ander onderdeel van de brouwerij NLG 3.000 toegekend, met het verzoek of Salm hiermee kan instemmen.²⁶⁶ Dat doet de brouwerij vaker want vervolgens kent de brouwerij voor de mouterij weer een bedrag toe van NLG 4.000 met het verzoek of hij hiermee kan instemmen.²⁶⁷ Na het werk krijgt Salm bij de laatste betaling van het honorarium vaak hartelijke dankwoorden en zelfs cadeaus.²⁶⁸

261 Zie betaalbewijs d.d. 17 juli 1897, boekhouding periode 1882-1897, SAA, archief 1315, 44.

262 Bij de aanbouw van een spaarbank krijgt Salm 5%, en gaat het om een bedrag van NLG 1021,75: Brief d.d. 13 februari 1882, SAA, archief 1315, 3. Ter vergelijking: gebruikelijk is ook fooien te geven aan de werklieden. Bij de bouw van een andere spaarbank kunnen de opzichter en onderbaas NLG 30 verdelen en de werklieden NLG 50, zie kwitantie, d.d. 2 augustus 1880, SAA, archief 1315, 3.

263 Zie brief d.d. 26 juli 1880 en 23 oktober 1882, SAA, archief 1315, 3. Zie ook Reese 1911, p. LXI.

264 Betreft de bouw aan de Lijnbaansgracht 231, 1881. Op verzoek van Salm stuurt N. V. Spakler & Tetterode hem een overzicht van de uitstaande bedragen: 1. Van de aanneemsom voor een kantoor en woonhuis voor een bedrag van NLG 52.638,14 totaal is het honorarium NLG 1579,14, waarvan NLG 1157,33 wordt uitbetaald in september 1881 en op 7 april 1882 NLG 421,81; 2. Voor de aanneemsom van een fabriek voor een bedrag van NLG 54.801,74 totaal is het honorarium NLG 1644,05, waarvan NLG 783,37 betaald is op 7 april 1882 en NLG 860,68 op dat moment nog voldaan moet worden; 3. Voor een andere fabriek bedraagt de aanneemsom NLG 87.497. Hiervan was 60% of NLG 52.498,20 al betaald, zodat het honorarium tot dat moment bedraagt NLG 1574,95, welk bedrag op dat moment ook nog voldaan moet worden. Totaal staat dan ook open NLG 2.435,63. Zie brief d.d. 23 oktober 1882, SAA, archief 1315, 3.

265 Brief d.d. 8 januari 1880, SAA, archief 1315, 3.

266 Brief d.d. 27 december 1880, SAA, archief 1315, 3.

267 Brief d.d. 18 september 1882, SAA, archief 1315, 3. Niet altijd zijn de bedragen zo fors: zo ontvangt hij voor de vergroting van Amsterdamsche Chinine-fabriek aan honorarium NLG 514,31, brief d.d. 24 oktober 1882, SAA, archief 1315, 3.

268 Door de weduwe H. Willink de voldoening van een nota van NLG 350 inzake een verbouwing (waarschijnlijk aanbouw serre Keizersgracht 616, zie woonhuis weduwe Willink, ontwerpschets met aanzichten en twee doorsneden van een serre, SAA, Beeldbank, 1315BT900597) en een geschenk als herinnering aan de zomer van 1874: een kleine schrijfflessenaar. Zie brief d.d. 6 maart 1875, SAA, archief 1315, 3. Zie ook Kuyt 1997, p.64. Verbouwing ('vertimmering') huis J. Lely, Keizersgracht, die een goede en goedkope woning wil voor zijn zoon. Hij geeft aan zeer tevreden te zijn met de verbouwing en Salm ontvangt een bedrag van NLG 178,71 op laatste nota, brief d.d. 14 maart 1883, SAA, archief 1315, 3. Salm krijgt als dank voor het 'afwikkelen

De zaken gaan blijkbaar zo goed dat ook vaak kortingen worden gegeven dan wel geheel van het honorarium wordt afgezien. Zo geeft G.B. Salm een, vermoedelijk forse, korting aan Th. van Heemstede Obelt, die daar zeer dankbaar voor is als startend ondernemer.²⁶⁹ Het is mogelijk de basis voor een langdurige vriendschap.²⁷⁰ Uiteindelijk zouden vader en zoon in 1887 de badinrichting aan de Ruiterkade ontwerpen met als eerste directeur Th. van Heemstede Obelt. Ze oogsten voor het gebouw 'ongeveinsde bewondering' voor zowel de 'architectonische uitvoering' als de 'praktische verdeling'.²⁷¹ Vaker zijn de kortingen voor een sociaal doel. Zo laat vader een termijn van zijn honorarium schieten ten behoeve van het weeshuisfonds.²⁷² Enkele jaren later zien vader en zoon af van hun honorarium inzake de

---

van ons huis' ook een geschenk (beeldje) aangeboden. Brief d.d. 25 september 1883, SAA, archief 1315, 3. En voor enkele onbekende projecten. Dank en bedrag van NLG 660 namens firma. Brief d.d. 1 januari 1876, SAA, archief 1315, 3. Dank van N.J. Pijnappel, brief d.d. 7 februari 1876, SAA, archief 1315, 3. Dank en NLG 337, brief d.d. 11 november 1876, SAA, archief 1315, 3. Dank voor de bouw van zijn perceel van P.A. Mottu (van fotoatelier Wegner & Mottu Amsterdam), brief d.d. 12 september 1877, SAA, archief 1315, 3. Dit betreft hoogstwaarschijnlijk de verbouwing van een pand aan het Rokin 138 naar fotografisch atelier. Godefroy noemt deze verbouwing in een voordracht in 1893 en spreekt over '20 jaar geleden', dat zou dan 1873 moeten zijn, maar P.A. Mottu verhuisde huis en atelier in 1875 naar het Rokin. Godefroy's verwijzing lijkt dan ook bij benadering. Zie Godefroy 1893, p. 47, <http://journal.depthoffield.eu/vol12/nr25/f05nl/nl> en <https://www.amsterdamsebinnenstad.nl/binnenstad/254/fotoateliers.html> (geraadpleegd 12 augustus 2018).

De suggestie is dat G.B. Salm ook het atelier van Max Büttinghausen (1847-1906) op Singel 512 heeft verbouwd, zie <http://journal.depthoffield.eu/vol10/nr20/f01nl/nl> en <https://www.amsterdamsebinnenstad.nl/binnenstad/254/fotoateliers.html> (geraadpleegd 12 augustus 2018).

Afrekening van het project voor heer Van Diemont die tevreden is over de architect, brief d.d. 27 november 1877, SAA, archief 1315, 3. Soms is er ook lichte kritiek over de hoogte van het honorarium. Bij betaling NLG 440 door G.L. Van Lennep, voor een plan op een vrij terrein, laat hij doorschemeren dat hij het aan de dure kant vindt; zie brief d.d. 5 maart 1873, SAA, archief 1315, 3. Niet duidelijk is welk project dit is. Soms gaat er ook wel wat mis. Maar wat, dat is onduidelijk bij de 'Witkamp-B. Van Dijk historie'. Brief d.d. 1 maart 1878, SAA, archief 1315, 3.

269 Brief d.d. 25 juni 1881, SAA, archief 1315, 3. Dit deed hij vaker, zie brief d.d. 18 mei 1875, archief 1315, 3.

270 Enkele jaren later maakt Bram Salm een tekening voor Th. van Heemstede Obelt. Daar krijgt hij vijftig kaartjes voor het binnen -of buitenbad voor. Brief d.d. 27 april 1882, SAA, archief 1315, 39.

271 Krantenbericht, ongedateerd, SAA, archief 1315, 53. In ieder geval beoefende vader Salm de zwemsport: G.B. Salm, Bewijs van abonnement voor Badinrichting en Zwemschool te Amsterdam aan het IJ, seizoen 1857, lidmaatschapsnummer 613. Collectie Stadsarchief Amsterdam: Sport, SAA, archief 30581, 383. Zwemles is iets voor de hogere klassen. Mogelijk wordt Bart Salm geïnspireerd door zijn oom Hendrik Salm (1796-1862), die ook zwemt, zie Hell en Los 2012, p. 46.

272 Brief d.d. 7 [onleesbaar] 1873, SAA, archief 1315, 3. Mogelijk gaat het hier om de verbouwing van het Hersteld Luthers Wees-, Oude Mannen- en Vrouwenhuis, Het West-Indisch Huis (Haarlemmerstraat 75/ Herenmarkt, 1872).

Bewaarschool voor de Nederlands Israëlitische Minvermogenden (Rapenburgerstraat 52, (1883-1885), gesloopt). Het bestuur bedankt hun dan ook voor hun 'ijver en de toewijding'.²⁷³ Vader Salm zegt ook zijn 'steun en medewerking' toe aan de afdeling tekenkunst van de maatschappij 'Felix Meritus'. Als dank krijgt hij daarvoor vrijkaarten voor concerten en uitvoeringen.²⁷⁴ In tegenstelling tot onder anderen P.J.H. Cuypers, N. Redeker Bisdom en A.L. van Gendt worden vader en zoon Salm zelf nooit vastgoedontwikkelaars.²⁷⁵

2.7. Bouwkundige genootschappen en de Gezondheidscommissie

De toenemende behoefte aan gedachtewisseling over allerlei aspecten van de architectenpraktijk leidt in 1842 tot de oprichting van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst en in 1855 tot het genootschap Architectura et Amicitia.²⁷⁶ Zodra Salm actief is in de praktijk neemt hij deel aan het groeiende programma van vergaderingen, lezingen en publicaties.²⁷⁷ Hij wordt lid van beide verenigingen. Dubbele lidmaatschappen kwamen vaker voor om de gemeenschappelijke belangen te onderstrepen.²⁷⁸ Met name de vergaderingen hebben zijn belangstelling.

G.B. Salm is lid van het genootschap Architectura et Amicitia vanaf het moment van oprichting in 1855 tot en met zijn overlijden in 1897.²⁷⁹ Hij treedt in 1861 als penningmeester toe tot het bestuur van het genootschap, onder de gedreven en enthousiaste voorzitter J.H. Leliman. Vervolgens wordt hij in 1862 secretaris tot 1864. In dat jaar volgt hij Leliman op als

²⁷³ Brief d.d. 11 februari 1886, SAA, archief 1315, 3. Onduidelijk is of het hun gehele honorarium betreft of alleen het honorarium voor het regelen van de inrichting van het gebouw. Zie ook <https://www.joodsamsterdam.nl/scholen-bewaarschool-voor-nederlands-israelitische-minvermoogenden/> (geraadpleegd 22 juli 2018). Dit gebouw is niet opgenomen in de catalogus: zie Kuyt 1997.

²⁷⁴ Brief d.d. 17 november 1883, SAA, archief 1315, 3. Salm stuurt een bedankje, geeft aan daar graag gebruik van te maken en biedt vervolgens zijn verdere hulp aan, ook buiten de afdeling tekenkunst; brief d.d. 19 november 1883, SAA, archief 1315, 3.

²⁷⁵ P.J.H. Cuypers en N. Redeker Bisdom ontwerpen en ontwikkelen samen vanaf 1866 villa's in wat thans de Vondelstraat is. Redeker Bisdom is ook betrokken bij de ontwikkeling van de Dapper- en Spaarndammerbuurt: Zie Wagenaar 1990, pp. 270 en 289. De vastgoedontwikkeling maakte van Cuypers een rijk man. Mede als gevolg hiervan wordt hij in de literatuur vereeuwigd als een nouveau riche, zie Van Deysel 1979 (eerste druk 1894), pp. 4-8 en Goedkoop en Zandvliet 2015, pp. 188-119. Voor Van Gendt zie: Keuning en Lansink 1999, p. 19.

²⁷⁶ Van der Woud 1997b, p. 58.

²⁷⁷ Van der Woud 1997b, p. 58.

²⁷⁸ Van der Woud 1997b, p. 81, zie ook Krabbe 1998, pp. 117-118.

²⁷⁹ Schilt en Van der Werf 1992, p. 217.

voorzitter. Dat blijft hij tot en met 1868.²⁸⁰ Uiteindelijk wordt hij in 1876 erelid.²⁸¹ G.B. Salm geeft slechts sporadisch een lezing bij het genootschap.²⁸²

De Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst (MBB) werd in 1842 opgericht en is al snel één van de toonaangevende bouwverenigingen.²⁸³ G.B. Salm is vanaf januari 1849 lid en vervolgens lange tijd bestuurslid. Hij is commissaris van 1862 tot en met 1870, eerst onder voorzitterschap van A.N. Godefroy (1822-1892) van 1862 tot en met 1866 en vervolgens van 1867 tot 1870 onder voorzitterschap van J.H. Leliman. Na een pauze van drie jaar wordt hij van 1873 tot en met 1875 vice-voorzitter onder J.H. Leliman. In 1876 volgt hij J.H. Leliman op als voorzitter. Dat doet hij één jaar.²⁸⁴ Voor bestuursfuncties in 1878 en 1879 bedankt hij. Sporadisch maakte G.B. Salm deel uit van een jury voor architectuurprijsvragen.²⁸⁵

Naast het feit dat G.B. Salm en Leliman elkaar bestuurlijk kennen, zijn zij ook goed bevriend.²⁸⁶ Ze maken jarenlang deel uit van hetzelfde bestuur bij de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst en G.B. Salm volgt hem, zoals eerder gemeld, in 1876 zelfs op als voorzitter. Ook bij de Maatschappij voor den Werkenden Stand komen zij elkaar tegen. In de periode 1860-1870 is J.H. Leliman voorzitter en in die periode ontwerpt G.B. Salm belangeloos de school aan de Weteringschans (1867). J.H. Leliman zelf noemt G.B. Salm zijn goede vriend uit zijn jeugd en zag hem ook als zijn opvolger in het vak.²⁸⁷

Door het overlijden van architect C. Outshoorn (1810-1875) komt een plek vrij in de

---

280 Schilt en Van der Werf 1992, pp. 34-42.

281 Schilt en Van der Werf 1992, p. 217.

282 Op 9 oktober 1861 een voorlezing van: 'Waarom is er in Twenthe en niet in Delft eene Industrieschool' (van een schrijver onder pseudoniem), op 10 september 1862 een lezing van zijn hand met de titel 'Vereisten van schoollokalen in verband met de gezondheid volgens mededelingen van Dhr. Allebé en Capelle', en 30 januari 1867 een lezing van zijn hand 'Over de ijzerconstructie in het algemeen en de toepassing ervan in het Sydenham-palace en over het in aanbouw zijnde tentoonstellingsgebouw te Parijs', zie Schilt en Van der Werf 1992, respectievelijk p. 34, p. 36 en p. 40. Ook doet hij wel eens een donatie: Om een tekort weg te werken voor de bouwkunsttentoonstelling voor de 1000ste vergadering, zie Di Gazar 1895, p. 4.

283 Krabbe 1998, p. 117.

284 Rieber 1892, pp. 38-39.

285 Bijvoorbeeld in 1873, drie prijsvragen voor de MBB samen met A.L. van Gendt, E.J. Magry, J.G.J. van Roosmalen en J.W. Schaap, te weten een circus, een grafsteen en een verhandeling 'over de weinige genegenheid van den ambachtsstand voor het kunstonderwijs en de middelen, die aangewend moeten worden om de onverschilligheid te doen ophouden', Anoniem 1875, z. p.

286 Leliman 1915, p. 186.

287 Brief d.d. 17 januari 1900, SAA, archief 1315, 39. J.H. Leliman noemt G.B. Salm zijn goede vriend uit zijn jeugd en zag hem als zijn opvolger in het vak waarin hij helaas zo kort werkzaam was omdat men hem (Leliman) en anderen in 1880 in Den Haag 'wederrechtelijk op stal hadden gezet', en concludeert dat het jaar 1880 voor de MBB lang niet zo gunstig was. Leliman verwijst hier naar september 1880 wanneer in de ledenvergadering het bestuur ten val wordt gebracht, zie verder: De Jong 2001, p. 49. Het suggereert dat Leliman G.B. Salm graag nog in het bestuur hadden willen zien, ook al had Salm zelf in 1878 en 1879 bedankt.

Amsterdamse Gezondheidscommissie. Deze commissie houdt zich bezig met allerlei vragen inzake de volksgezondheid. G.B. Salm wordt voorgedragen en op 14 juli 1875 benoemd door de gemeenteraad. Op de vergadering van 4 oktober 1875 wordt Salm als lid van de Gezondheidscommissie verwelkomd. Hij neemt ook de plaats in van Outshoorn in de diverse subcommissies, waaronder die van het 'onderzoek der woningen'.²⁸⁸ Hij zou tot aan zijn overlijden lid van de Amsterdamse Gezondheidscommissie blijven.²⁸⁹

2.8. Blijken van waardering

Bart Salm krijgt op 1 januari 1872 een medaille voor zijn betrokkenheid bij de internationale tentoonstelling van voorwerpen voor de huishouding en het bedrijf van de handwerksman (gehouden in 1869).²⁹⁰ Vervolgens wordt Bart Salm op 27 november 1877 benoemd tot erelid van de Maatschappij voor den Werkenden Stand, voor zijn inzet voor het ambachtsonderwijs.²⁹¹ Was de school eerst gehuisvest aan de Oudezijds Voorbrugwal, later verhuist de school naar twee panden aan de Weteringschans. G.B. Salm zorgt belangeloos voor het ontwerp. Uit dankbaarheid wordt Salm, net als zijn vriend Leliman, erelid.²⁹² Voor zijn verdienste voor

---

²⁸⁸ Notulenboek van de vergaderingen der Gezondheidscommissie vanaf de oprichting, 1 januari 1865 tot en met 30 mei 1877, Notulen buitengewone vergadering d.d. 4 oktober 1875, archief van de Gezondheidscommissie, SAA, archief 5269, 1. In de commissie hebben dan ook zitting Jhr G.A. Tindal, mr. H.J. van Lennep, prof. Gunning en voorzitter J. Teixeira de Mattos. Een rooster van aftreden is aanwezig maar blijkbaar wordt Salm steeds herbenoemd, zie ook Notulenboek van de vergaderingen der Gezondheidscommissie van 2 juli 1877 tot en met 28 december 1885, SAA, archief 5269, 2. Als lid ontvangt hij een uitnodiging voor een galafeest met de Koning en Koningin in de Parkschouwburg ter gelegenheid van de Internationale Koloniale Tentoonstelling, d.d. 1 mei 1883, SAA, archief 1315, 3.

²⁸⁹ Salm bezoekt tot het laatste vergaderingen. De laatste vergadering waaraan hij deelneemt, is die van 15 maart 1897, notulen d.d. 15 maart 1897, SAA, archief 1315, 5269, 3. Bij zijn overlijden spreekt de voorzitter over een 'gevoelig verlies' en een man 'uitmuntende door de degelijkheid zijner adviezen' en de 'beminnelijkheid van zijn karakter'. De commissie was dan ook vertegenwoordigd bij de uitvaart en sturen een brief met 'rouwbeklag' aan de weduwe. Zie notulen vergadering d.d. 10 mei 1897, SAA, archief 5269, 3. Na zijn overlijden wordt Salm opgevolgd door C.B. Posthumus Meyjes, notulen vergadering d.d. 10 mei en 21 juni 1897, SAA, archief 5269, 3. Naar de geschiedenis van de Gezondheidscommissie zou nader onderzoek kunnen worden gedaan.

²⁹⁰ Zie brief d.d. 1 januari 1872: Den Haag, Centraal Bureau voor Genealogie (CBG), archief 303, Archief Vereniging Familie Salm, 395.

²⁹¹ Den Haag, Centraal Bureau voor Genealogie (CBG), archief 303, Archief Vereniging Familie Salm, 397. Zie ook Rieber 1897a, pp. 107-108. Eerder hadden zij hem al uitgebreid bedankt, wetende dat Salm geen cadeau wenst. Brief d.d. 24 Oktober 1877, SAA, archief 1315, 3.

²⁹² Zie ook De Jong 2001, pp. 38-39.

genootschap *Architectura et Amicitia* wordt hij eveneens erelid, in 1876.²⁹³

In 1890 gaat G.B. Salm aan de slag met het Czaar Peter huisje in Zaandam. Hij wordt aangezocht voor de restauratie, mede op verzoek van de regering van Tsaar Alexander III van Rusland. Het plan van Salm behelst houten stutten en ijzeren hangers die het huisje aan alle zijden schragen. Zo kan het huisje worden gelicht en op een stenen fundering worden geplaatst.²⁹⁴ Salm krijgt hiervoor in juli 1893 de gouden Médaille pour le Mérité, (tweede klasse) gedragen aan het lint van de Heilige Stanislavus.²⁹⁵ Enkele jaren later (in 1895) maakt Salm een ontwerp voor een nieuwe overkapping en omheining voor het Czaar Peter huisje.²⁹⁶

2.9. Conclusie

Hoewel G.B. Salm (1831-1897) een succesvol architect wordt met een omvangrijk en divers oeuvre blijkt dat hij gefrustreerd is over zijn eigen opleiding. Hij beschouwt zichzelf als een autodidact en bemerkt in de praktijk toch vaak zijn tekortkomingen. Zo is hij gefrustreerd over zijn gebrek aan opleiding in technisch rekenen en het lijkt hem onzeker te maken. Omdat Salm geen opleiding krijgt in bouwstijlen is hij daar ook onzeker over. Zijn gebrek aan formele opleiding wordt gecompenseerd door diverse studiereizen naar het buitenland voor zijn opdrachtgevers. Het gebrek aan opleiding zorgt ook voor een vast voornemen bij vader om zijn zoon alle kansen te geven, zoals zal blijken in het volgende hoofdstuk.

Uit overgeleverde correspondentie blijkt dat Salm redelijk wat kritiek heeft op zijn medewerkers en hij wil dan ook graag dat zijn zoon bij hem in dienst treedt. Vanwege de opleiding van zijn zoon moet dat nog enkele jaren wachten, hoewel hij al regelmatig zijn zoon om hulp vraagt. Daarnaast heeft Salm het voortdurend druk en lijkt hij constant overwerkt te zijn. Vanwege de economische groei is er vraag naar zeer diverse bouwopdrachten waarmee Salm dan ook hard aan de weg timmert. Zijn eerste bouwopdracht krijgt hij nog via zijn vader toegespeeld maar door zijn ijver en toewijding weet hij een indrukwekkend cliëntenbestand op te bouwen, mede mogelijk gemaakt door zijn netwerk in de kerk en zijn vriendschap met G.F. Westerman. Hij lijkt ook alles aan te pakken, van winkelruimte tot fabriek, van villa tot kerk. Hij bouwt dertig jaar voor Diergaarde Artis, ontwerpt voor Krasnapolsky en Carré en bouwt kerken en synagogen. Voor het eerst wordt hier ook inzicht gegeven in een deel van de financiën van het bureau van vader Salm.

²⁹³ Schilt en Van der Werf 1992, p. 217.

²⁹⁴ Westermann en Van der Velden 1985, pp. 15-16 en Kuyt 1997, p. 102. Zie ook Rieber 1897a, p. 108.

²⁹⁵ Rieber 1897a p. 107. De versierselen mogen pas worden aangenomen na verleende toestemming bij Koninklijk Besluit d.d. 22 juli 1893: Anoniem 1893, p. 340. Zie ook Middelkoop 1997, p. 22 en noten 79 en 80. Voor een andere blik op genoemde versierselen zie: Brokken 2017, p. 62, waarin de auteur de verzameling onderscheidingen bespreekt van de architect M.O. Eisenstein (1867-1920).

²⁹⁶ Voor ontwerp zie Kuyt 1997, p. 102. Zie ook De Loviaguine 1896. Voor een algemene achtergrond zie Zonjee 1973 alsmede Anoniem 1896e.

Uit zijn lidmaatschappen van diverse bouwkundige genootschappen en de Amsterdamse Gezondheidscommissie blijkt weliswaar zijn betrokkenheid bij de maatschappij maar de meeste tijd gaat toch op aan de praktijk. Uit de correspondentie blijkt van een hoog werkethos dat hij probeert over te brengen op zijn zoon. Gezondheidsklachten dwingen hem tot het terugtreden uit de openbaarheid. Hij overlijdt in 1897 als een zeer gewaardeerde architect, gedecoreerd en gefortuneerd, die een zeer gevarieerd oeuvre nalaat.